

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО

34
—
2005

БІБЛІОТЕКА ІНСТИТУТУ ФІЛОЛОГІЇ

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ISSN 0320-3077

Українське МОВЗНАВСТВО

Міжвідомчий науковий збірник

Засновано 1973 року

Випуск 34

Редакційна колегія: **А.К. Мойсієнко**, д-р філол. наук, проф. (відп. ред.); **Н.П. Плющ**, канд. філол. наук, доц. (заст. відп. ред.); **Л.А. Алексієнко**, канд. філол. наук, доц.; **П.І. Білоусенко**, д-р філол. наук, проф.; **Л.П. Гнатюк**, канд. філол. наук, доц.; **А.П. Грищенко**, д-р філол. наук, проф.; **А.В. Гуйванюк**, д-р філол. наук, проф.; **С.Я. Єрмоленко**, д-р філол. наук, проф.; **А.П. Загнітко**, д-р філол. наук, проф.; **Н.Ф. Клименко**, д-р філол. наук, проф.; **М.П. Кочерган**, д-р філол. наук, проф.; **І.В. Козленко**, канд. філол. наук, доц. (відп. секр.); **Ю.Л. Мосенкіс**, д-р філол. наук, проф.; **О.Д. Пономарів**, д-р філол. наук, проф.; **Є.С. Регушевський**, д-р філол. наук, проф.; **В.Ф. Чемес**, канд. філол. наук, доц.; **В.В. Чумак**, канд. філол. наук, доц.; **І.М. Арібжанова**, канд. філол. наук, доц. (відп. за випуск).

*Рекомендовано вченою радою Інституту філології
(протокол № 3 від 15 листопада 2004 року)*

Адреса редакційної колегії: 01030, Київ, б-р Тараса Шевченка, 14, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут філології,
☎ 239-3349

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

МОВНА СВІДОМІСТЬ У СУЧАСНІЙ ЛІНГВІСТИЧНІЙ ПАРАДИГМІ

Мовна свідомість – новий об'єкт психолінгвістичного аналізу, сформований за два останні десятиліття. У його трактуванні в лінгвістиці існують розбіжності, зумовлені передусім тим, що різні традиційні антропоорієнтовані дисципліни (психологія, філософія, психіатрія) по-різному підходять до розуміння феномена свідомості. У пропонованій статті ми коротко зупинимося на історії входження терміна "мовна свідомість" у лінгвістику, спробуємо окреслити обсяг позначуваного ним поняття, зупинимося на найважливіших напрямках у дослідженні феномена мовної свідомості, а також на перспективі розробки цієї проблеми, зокрема в історичній лінгвістиці.

Термін "мовна свідомість" має давню історію. Його ввів у лінгвістику В. Гумбольдт. Щоправда, видатний мовознавець не дав його дефініції, а вживав як щось цілком зрозуміле¹. Після В. Гумбольдта цей термін тривалий час належав до пасиву мовознавчої термінології. Лише протягом останніх десятиліть він, як підкреслюють лінгвісти, став певною мірою модним, залишаючись у той же час недостатньо визначеним². Окремі мовознавці наголошують на тому, що складність самого об'єкта дослідження перевищує когнітивні можливості лінгвістики з її понятійним апаратом, що необхідно усвідомити відмінності у специфіці психічного і лінгвістичного підходів до розв'язання проблеми мовної свідомості³.

Мовна свідомість досліджується в різних аспектах. Її пов'язують передусім з "мовною особистістю", "мовною картиною світу", "мовною ментальністю", "стратегією і тактикою мовленнєвої поведінки" тощо, адже саме мовну свідомість вважають засобом формування, зберігання і переробки мовних знаків разом зі значеннями, які вони виражають, правилами їх поєднання й уживання, а також зі ставленням до них з боку людини, поглядами й установками на мову та її елементи⁴.

Представників московської психолінгвістичної школи (Ю.О. Караулов, Ю.О. Сорокін, Є.Ф. Тарасов, Н.В. Уфимцева) цікавлять передусім закономірності формування і функціонування мовної свідомості в інтра- і міжкультурному етнічному середовищі. У руслі онтології й уявлень цієї школи О.І. Горощко дослідила спільне і специфічне у формах існування і функціонування мовної свідомості в сучасних носіїв різних соціальних груп залежно від гендерного параметра⁵. На основі найновіших досягнень у галузі вивчення змінених станів свідомості Д.Л. Співак дослідив зміни мовної свідомості у високогірних і полярних умовах, під дією психоактивних препаратів і сугестії, застосовуваної в психотерапевтичній практиці⁷. Предметом дослідження стали й особливості мовної свідомості представників різних професійних стратів: менеджерів, юристів, бухгалтерів, економістів, банківських службовців, продавців-консультантів, працівників сфери обслуговування тощо⁸. Чітко окреслилася у зв'язку зі зростанням інтересу до мов-

ної свідомості тенденція розширення предмета етнолінгвістики, про що свідчать матеріали деяких конференцій і симпозіумів останніх років, тематичних збірників, кандидатські і докторські дисертації⁹.

Спробуємо з'ясувати, який зміст вкладають дослідники в поняття мовної свідомості, обсяг якого зазнає певних змін. О.С. Ахманова розуміла мовну свідомість як "особливості культури та суспільного життя певного людського колективу, що визначили його психічну своєрідність і відобразилися у специфічних рисах конкретної мови"¹⁰. У 80-х рр. мовною свідомістю прийнято було називати сукупність уявлень, поглядів і оцінок, у яких виражається усвідомлення носієм мови (тєю чи іншою мірою) структури своєї мови, норм і правил її вживання, особливостей функціонування, хоча окремі дослідники розуміли, що мовна свідомість цим зовсім не вичерпується; її зміст ширший, багатший¹¹. Мовна свідомість, на думку О.О. Белобородова, – це "усвідомлення суспільством, окремими соціальними групами мови, її явищ, відображення ставлення до мовних норм, їх оцінка. [...] мовна свідомість має два рівні: теоретично систематизований, який включає лінгвістичні теорії, ідеологічні елементи, і теоретично не систематизований, куди належать звичайні ("обыденные") погляди, елементи соціальної психології". Дослідник підкреслював, що мовна свідомість у тому її розумінні, якого дотримується більшість лінгвістів, входить до складу лише теоретично не систематизованого рівня¹².

О.І. Блинова, зауважуючи, що в сучасній лінгвістичній літературі термін "мовна свідомість" використовується, як правило, без визначення змісту, хоча й не є однозначним, трактує мовну свідомість як "одну з форм суспільної свідомості", яка має "свій особливий об'єкт відображення – мову, що виконує особливу соціальну функцію – обслуговування потреб мовленнєвої діяльності". Дослідниця підтримує висловлену О.О. Белобородовим думку про дворівневу структуру мовної свідомості. На її погляд, мовні явища (особливо лексичні), пов'язані з осмисленням носієм мови подібності, протилежності значень, близькості звучання, наявності / відсутності конотацій тощо повинні вивчатися з урахуванням *показників мовної свідомості*¹³.

Найбільш адекватне уявлення про мовну свідомість людини було вироблено в межах понятійної парадигми "діяльність – культура – свідомість – особистість"¹⁴. Є.Ф. Тарасов зауважує, що мовна свідомість у російській психолінгвістиці трактується як сукупність образів свідомості, які формуються й "озовнішуються" ("овнешняемые") за допомогою мовних засобів – слів, вільних і стійких словосполучень, речень, текстів і асоціативних полів¹⁵. Т.Н. Ушакова вважає, що поняття (термін) "мовна свідомість" має широке референтне поле, яке включає два його основних різновиди: динамічний – вираження стану свідомості у вербальній формі, дія на свідомість за допомогою мовлення, – а також структурний, утворюваний мовними структурами, які формуються внаслідок ментального досвіду суб'єкта, дії його свідомості¹⁶.

Нині, на думку Є.Ф. Тарасова, найпоширенішими є два трактування поняття "мовна свідомість". У широкому значенні мовна свідомість включає в себе відображення об'єктивного світу в двосторонньому знаці, у якому по-

єднані уявлення про предмети і явища об'єктивного світу зі звукомоторними уявленнями. Мовна свідомість є свого роду рефлексією над мовою і модусами її існування. У вузькому значенні мовну свідомість визначають як відображення специфічної мовної структури в підсвідомості носіїв мови. Це сукупність законів, правил і закономірностей мови на рівні умінь, яка виявляється у здатності правильно вибрати й ужити мовні засоби в процесі комунікації. У такому "вузькому" визначенні мовна свідомість практично "змикається" з поняттям "мовна компетенція". Наприклад, носій мови може оцінити будь-яке висловлювання як правильне чи ні, не завжди вміючи при цьому обґрунтувати свою оцінку. І критерієм правильності для нього виступає мовна свідомість¹⁷.

Г.В. Ейгер розглядає мовну свідомість як один із видів повсякденної свідомості ("обыденного сознания"), що є механізмом управління мовленнєвою діяльністю і формусе, зберігає і перетворює мовні знаки, правила їх поєднання й уживання, ставлення до них людини, а також погляди й установки на мову та її елементи. Мовна свідомість, на думку дослідника, є обов'язковою умовою існування й розвитку всіх інших форм свідомості, а специфіка феномена мовної свідомості виявляється через конкретні прояви, у процесі функціонування. Дослідник виділяє "відображальну", оцінну, орієнтувально-селективну, інтерпретаційну та регулятивно-керувальну ("управляющую") функції мовної свідомості¹⁸.

Г.М. Яворська використовує терміни "мовна свідомість" і "лінгвістична свідомість" як синоніми, щоб відрізнити зміст поняття "мовна свідомість" від тлумачення цього терміна О.С. Ахмановою¹⁹. Г.М. Яворська пропонує модель дії мовної свідомості з урахуванням того, що рефлексія над мовою, на її думку, може реалізуватися у двох основних планах: перший (поверхневий) її рівень складається з поглядів на мову, характерних для певної мовної спільноти або окремих суспільних верств; другий (глибинний) рівень реалізується у мовній поведінці, а саме – в активному виборі мовних варіантів, які вважаються правильними чи більш прийнятними, за рахунок інших варіантів, що сприймаються, відповідно, як непридатні²⁰. Отже, "мовна свідомість постає як сукупність культурно й соціально зумовлених установок щодо мови, які відбивають колективні ціннісні орієнтації"²¹. Таке розуміння певною мірою співзвучне з традиційним у польському мовознавстві трактуванням мовної свідомості як усвідомлення наявних у підсвідомості суспільних мовних норм, яке є особливо важливим у моменти вагання щодо правильності певної форми або слова²².

Г.П. Мацюк услід за І.І. Коваликом розрізняє практичну лінгвальну свідомість носія мови і теоретичну лінгвістичну свідомість носія мови – мовознавця, визнаючи, що та сама людина, якщо вона знає певну мову і водночас її науково вивчає, є носієм двох, за своєю природою відмінних, свідомостей – лінгвальної та лінгвістичної²³. Це питання, на нашу думку, заслуговує на докладне вивчення.

Особливо важливою видається проблема реконструкції мовної і лінгвістичної свідомості на різних етапах розвитку мови, оскільки вивчення мов-

ної особистості минулої епохи, зокрема, податної мовної особистості, залишається одним із найменш досліджених аспектів сучасної історичної лінгвістики, хоча останнім часом предметом дослідження стали мовна свідомість середньовічної людини²⁴, мовні уявлення книжників Московської Русі другої половини XVII ст.²⁵, мовна свідомість Московської Русі²⁶, мовна рефлексія діячів минулих історичних епох²⁷ тощо.

Т.І. Вендіна запропонувала у своєму дослідженні комплексний історико-філологічний підхід, який дозволив їй "зсередини" подивитися на формування словесного складу знання середньовічної людини в контексті історичних процесів²⁸. Новий інтегративний підхід, здатний творчо синтезувати найновіші результати теоретичних і експериментальних досліджень у різних галузях науки про людину, демонструють дві нові історико-психологічні дисципліни, тісно пов'язані з лінгвістикою, – політична психолінгвістика й історична психолінгвістика, заслуга у створенні яких належить А.Л. Вассоєвичу, який, вивчаючи духовний світ народів класичного Сходу, запропонував як інструмент історико-філософського дослідження комплексний історико-психологічний метод²⁹. Політичну психолінгвістику й історичну психолінгвістику автор вважає допоміжними науковими дисциплінами історичної психології. Політична психолінгвістика, на думку автора, покликана вивчати взаємозв'язок між менталітетом як способом мислення, мовою і формами політичної поведінки людини, а історична психолінгвістика – взаємозв'язок між мовою і мисленням у його безперервному розвитку, виходячи як із психофізіологічної, так і соціально-політичної еволюції людини³⁰. Розробляючи основи принципово нової психологічної теорії ментальності, що ґрунтується на вивченні найдавніших писемних пам'яток, автор відштовхувався від припущення, що "системно описати спосіб мислення людей, які жили багато віків тому, можна лише вивчаючи психічні орієнтації, які панували у відповідний історичний час"³¹. Як слушно зауважив Д.Л. Співак, у межах нового наукового напрямку – історичної психолінгвістики – представлено конструктивну розробку діахронічного аспекту взаємозв'язку мови і мислення³². Ця проблема, на нашу думку, має безпосередній стосунок до проблеми реконструкції мовної свідомості в діахронії, без чого неможливо об'єктивно подивитися на мовні явища і процеси минулих історико-культурних епох.

Інтерес лінгвістів до мовної свідомості в діахронічному аспекті закономірний. Мовна свідомість, як відомо, – категорія історично змінна, як і мовна норма, поняття якої щодо багатьох періодів розвитку староукраїнської літературної мови ще чітко не окреслене. До мовної свідомості попередніх століть не можна підходити з позицій сучасної мовної свідомості, до того ж філологічно обтяженої. Реконструкція мовної свідомості попередніх періодів є одним із важливих завдань сучасної історичної лінгвістики, оскільки дає можливість "зсередини" подивитися на мовні явища і процеси минулого, а також на питання мовної норми.

Принагідно варто зауважити, що при розв'язанні проблем мовної свідомості її методологічний аспект досі є одним із найбільш дискусійних питань. Якщо для аналізу сучасної мовної свідомості стало використовуватися асоціати-

вне поле як новий матеріал – експериментально створюваний артефакт, який автори "Асоціативного тезауруса русского языка" (1993–1999) ставлять в один ряд з такими формами фіксації загальнонаціонального словника, як академічні граматики і тлумачні словники³³, то матеріалом для аналізу мовної свідомості людей, що жили в минулі історичні епохи, служать тексти.

Для історії української літературної мови надзвичайно важливою видається реконструкція староукраїнської мовної свідомості, зокрема староукраїнських книжників. Безперечно, у соціально розшарованому староукраїнському суспільстві мовна свідомість не була гомогенною, існували різні її інваріанти, орієнтовані на ідеали й норми різних соціальних груп. Разом із тим і мовна свідомість староукраїнських книжників, яку можна умовно зарахувати до "елітарного" типу (назву цього типу мовної свідомості запропоновано Г.М. Яворською³⁴), не була гомогенною, що ускладнює її лінгвістичний аналіз. Проте все ж можна спробувати виділити й певні інваріанти суспільної мовної свідомості.

Розглядаючи староукраїнську літературну мову без урахування специфіки мовної свідомості тогочасних авторів, дослідник кваліфікує її елементи передусім за їх походженням. Справді, з генетичного погляду староукраїнська літературна мова характеризується складним співвідношенням одиниць, передусім східнослов'янських і південнослов'янських (церковнослов'янських). Проте, як слушно зауважує В. Живов, аналізуючи подібну ситуацію, яка склалася в російській літературній мові XVII ст., "само по собі походження елементів не визначає пов'язаних із ними соціокультурних конотацій, істотним є не походження елемента, а його кваліфікація в мовній свідомості носіїв (виділення наше. – Л.Г.), тобто не генетичні, а функціональні параметри"³⁵. При цьому потрібно пам'ятати, що визначальною рисою мовної свідомості освічених староукраїнських книжників, вихованців переважно Київської академії, була полікодовість, адже в цьому навчальному закладі, як відомо, плекалося "мовне багатозвуччя".

При реконструкції староукраїнської мовної свідомості необхідно зважати не лише на генетичні та функціональні параметри, а й брати до уваги когнітивний аспект. У староукраїнський період мова виступає як спосіб пізнання. Пізнаючи мову, можна було наблизитися до пізнання як до процесу осягнення причинно-наслідкових відношень. Звідси – підвищена увага староукраїнських книжників до слова, зокрема його внутрішньої форми, намагання осягнути глибини змістового наповнення через етимологізування, потреба зіставляти слова різних мов – слов'янських, класичних і нових європейських, як це постійно робив зокрема Г. Сковорода, шліфування мовних засобів.

Надзвичайно цікаві дані дає й зіставний аналіз ядра мовної свідомості староукраїнських книжників, здійснений на основі текстів, і сучасних українців за матеріалами асоціативного експерименту. Н.Ф. Уфимцева наводить перші 30 слів цього ядра мовної свідомості сучасних українців: *життя, людина, радість, друг, добре, дім, любов, щастя, спокій, гроші, чоловік, кохання, розум, гарний, надія, смерть, сила, робота, дитина, світ, великий, погано, краса, товариш, зло, жінка, світло, добрий, праця, дівчина*. Дослідниця висловлює припущення, що системність і склад ядра

мовної свідомості якраз і відображають системність і наповнення етнічних констант, які існують у колективному несвідомому³⁶. За нашими спостереженнями, більшість із наведених слів належали до ядра мовної свідомості і староукраїнських книжників.

Отже, мовна свідомість – важлива лінгвістична категорія, урахування якої дозволяє по-новому підійти до розуміння мовних явищ і процесів. Її особливо потрібно враховувати при аналізі текстів минулих епох, розглядаючи їх "зсередини", крізь призму мовної свідомості авторів тієї доби, що дозволить уникнути помилок і непорозумінь, спричинених застосуванням сучасних мірок до діахронічного підходу.

¹Див.: Про відмінність будови людських мов і її вплив на духовний розвиток людства (1830 – 1835) // *Гумбольдт В.* Избр. труды по языкознанию. – М., 1984. – С. 98, 116, 240;
²*Ушакова Т.Н.* Языковое сознание и принципы его исследования // Языковое сознание и образ мира : Сб. статей. – М., 2000. – С. 13; *Никитина С.Е.* Языковое сознание и самосознание личности в народной культуре // Язык и личность. – М., 1989. – С. 34; ³*Горошко Е.И.* Языковое сознание: гендерная парадигма. – М.; Х., 2003. – С. 35–36; ⁴Там само. – С. 24; *Никитина С.Е.* Указ. раб. – С. 34. ⁵*Горошко Е.И.* Знач. праця. – С. 33; ⁶Там само; ⁷*Сливак Д.Л.* Измененные состояния сознания: психология и лингвистика. – СПб., 2000; ⁸*Харченко Е.В.* Языковое сознание профессионала как предмет психолінгвистики // Языковое сознание и образ мира : Сб. статей. – М., 2000. – С. 176–189; ⁹*Залевская А.А.* Национально-культурная специфика картины мира и различные подходы к ее исследованию // Языковое сознание и образ мира : Сб. статей. – М., 2000. – С. 39–54; ¹⁰*Ахманова О.С.* Словарь лингвистических терминов. – М., 1966; ¹¹*Белобородов А.А.* Языковое сознание: сущность и статус // Современная наука и закономерности ее развития. – Томск, 1987. – С. 133; ¹²Там само. – С. 145–146; ¹³*Блинова О.И.* Языковое сознание и вопросы теории мотивации // Язык и личность. – М., 1989. – С. 122–126; ¹⁴*Горошко Е.И.* Знач. праця. – С. 30; ¹⁵*Тарасов Е.Ф.* Актуальные проблемы анализа языкового сознания // Языковое сознание и образ мира : Сб. статей. – М., 2000. – С. 26; ¹⁶*Ушакова Т.Н.* Знач. праця. – С. 22; ¹⁷*Тарасов Е.Ф.* Межкультурное общение – новая онтология анализа языкового сознания // Этнокультурная специфика языкового сознания. – М., 1996. – С. 9; ¹⁸*Ейгер Г.В.* Механизмы контроля языковой правильности высказывания. – Х., 1990. – С. 23–43; ¹⁹*Яворська Г.М.* Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада – К., 2000. – С. 142–143; ²⁰Там само. – С. 143; ²¹Там само. – С. 145; ²²*Gołąb Z., Heinz A., Polański K.* Słownik terminologii językoznawczej. – Warszawa, 1968. – S. 568; ²³*Мацюк Г.П.* Прескриптивне мовознавство в Галичині (перша половина XIX ст.) – Л., 2001. – С. 50; ²⁴*Вендина Т.И.* Словообразование как источник реконструкции языкового сознания // Вопр. языкознания. – 2002. – № 4; *Вендина Т.И.* Средневековый человек в зеркале старославянского языка. – М., 2002; ²⁵*Сиромаха В.Г.* Языковые представления книжников Московской Руси второй половины XVII в // Вестник МГУ. – Сер. 9. Филология. – 1979. – № 1; ²⁶*Успенский Б.А.* Языковая ситуация и языковое сознание в Московской Руси: восприятие церковнославянского и русского языка // Успенский Б.А. Избр. труды. Язык и культура. – М., 1996. – Т. 2. – С. 29–52, 26; ²⁷*Запольская Н.Н.* Модели "общеславянского" литературного языка XVII–XIX вв. // Славянское языкознание. XII Международный съезд славистов. – Краков, 1998. Доклады российской делегации. – М., 1998. – С. 267–294; ²⁸*Вендина Т.И.* Средневековый человек в зеркале старославянского языка. – М., 2002; ²⁹*Вассоевич А.Л.* Духовный мир народов классического Востока (историко-психологический метод в историко-философском исследовании). – СПб., 1998. – С. 13, 21; ³⁰Там само. – С. 72, 76; ³¹Там само. – С. 17; ³²*Сливак Д.Л.* Знач. праця. – С. 20; ³³*Тарасов Е.Ф.* Знач. праця. – С. 24; ³⁴*Яворська Г.М.* Знач. праця. – С. 172; ³⁵*Живов В.М.* Язык и культура в России XVIII века. – М., 1996. – С. 19; ³⁶*Уфимцева Н.В.* Языковое сознание и образ мира славян // Языковое сознание и образ мира : Сб. статей. – М., 2000. – С. 210, 217.

ГРАМАТИКА

Ольга Тилик
Запорізький національний університет

ІМЕННИКИ ЗІ СЛОВОТВІРНИМ ЗНАЧЕННЯМ ПОДІБНОСТІ

У межах деривації між поняттями предметності, ознаки, дії, стану тощо та свідомістю людини встановлюються відношення подібності. "Уроджене почуття аналогії змушує людину відшукувати подібність між найвіддаленішими сутностями: не тільки між предметами, що сприймаються чуттєвою сферою людини, але й між конкретними предметами та абстрактними поняттями"¹. Відношення подібності виражається за допомогою різних засобів номінації. У словотворчих процесах на мотиваційних відношеннях схожості базується дія метафори.

Метафора може "працювати" на рівні лексичного значення слова: по лінії попередньої основи в цілому – **власне лексична метафора**, яка не супроводжується зміною структури слова, напр., *механізм* (ціноутворення); інший термін – **повна метафора**², на рівні семантики кореня – **словотворча метафора**, напр., *лимон* – *лимонка* "граната", *гусар* – *гусарити*, *чорнобривці*; інший термін – **часткова метафора**³. В основі останніх також лежить імпліцитне порівняння, але супроводжується воно зміною форми слова (утворення **метафоричної мотивації**), напр., *серце* – *сердечник* (кулі), *серцевина* (дерева) тощо⁴. Метафора "працює" і на рівні граматичного значення: у метафоричних переосмисленнях категоріальних значень, що виражаються афіксами, напр., переосмислення префіксів від просторового до часового значення – **граматична афіксальна метафора**, пор.: *пройти* (ліс) і *прождати* (годину)⁵.

У мові функціонують спеціалізовані моносемні словотворчі засоби, що оформлюють відношення подібності, позначаючи предмет, ознаку, подібні до названого мотивувальним словом. Наприклад, при словотворенні іменників префікси **па-**, **су-** конкретизують неповноту ознаки як зовнішню або якісну подібність, схожість (пор.: *пагорб* – подібний до горба, тобто той, що неповною мірою виявляє ознаки горба, оскільки має його обриси, але менший за розміром (висотою, крутизною схилу тощо); *супісок* – подібний до піску, тобто той, що неповною мірою виявляє ознаки піску, тому що включає до свого складу частинки глини)⁶. "Префікс **па-** належить до афіксів, які втратили семантичну виразність, а тому виділяється в багатьох випадках тільки шляхом етимологічного аналізу слів. Так, у лексемах *поволока*, *пакіл* цей афікс виражав вказівку на предмет, схожий на той, що названий"⁷. "Іншомовний суфікс **-оїд** входить до складу лексем-термінів, що позначають предмет, подібний до названого мотивувальним словом (пор. *дифтонгоїд*, *еліпсоїд*, *планетоїд*, *суфіксоїд*, *монголоїд* тощо)"⁸. На матері-

алі прикметників виділяють також поле подібності, функцію схожості при цьому виконують форманти **-уват-, -подібний, -аст-, -ев-, -ист-**. За їхньою допомогою творяться похідні прикметники зі значенням "схожий на кого-небудь, наділений властивостями кого-небудь" (пор. *іжакуватий* – схожий на їжака, *лійкоподібний, землистий* тощо)⁹.

Наведені приклади яскраво ілюструють процес творення дериватів зі значенням **подібності**. Серед **іменникових дериватів**, що є наслідком метафоричної мотивації, виявляють похідні, до структури яких увіходять і полісемантичні форманти, зокрема афікси, що здатні виражати як демінутивну (демінутивно-гіпокористичну) семантику, так і значення подібності: *льон-ок* "однорічний або багаторічний бур'ян родини ранникових, схожий на льон", *лисич-к(а)* "сорт гриба", *вуш-к(о)* (голки), *ніж-к(а)* (меблів) і под.¹⁰, пор.: демінутивні *ніж-к(а)* (дитини), *лисич-к(а)* (тварина), *льон-ок* (культура рослина) тощо.

У мовознавчій літературі в підсистемі іменників не завжди послідовно визначають лінгвальну природу подібних мовних утворень, оскільки традиційно словотвірна структура номенів із формантами, які здатні виражати квантитативне значення, описана як мовна метафора, яка діє тільки на рівні лексичного значення попередньої основи в цілому. Тому, як правило, одиниці типу *ніжка* (стола), *носик* (чайника), *зубчик* (шестерні), *човник* "назва частини ткацького верстата", *шлуночок* "нижня камера серця", *ложечка* "нижня частина грудей", *мисочка* "особливе утворення з частини листка або стебла", *бокальчик* "тип суцвіття", *льонок* "льон звичайний, *Linaria vulgaris* Mill", *черевичок* "росл. *Orob. vernus*, *Cupripedium Galceolus*" тощо вважають метафоричними перенесеннями демінутивних найменувань, які виникли шляхом семантичного розвитку твірного слова на основі подібності позначуваних цим словом предметів.

Зауважимо, що більшість похідних із демінутивними суфіксами є термінами, утворення яких також пояснюють розвитком полісемічного слова, одне зі значень якого на певному етапі семантичної еволюції поступово спеціалізувалось як назва певного наукового чи іншого подібного йому поняття, трансформуючись таким чином у термін із властивими йому семантичними й функціональними ознаками. Так, у ботанічній номенклатурі є чимало слів зі зменшено-пестливими суфіксами, напр., в описі будови роду герань (журавець) "*Geranium* L." їх дев'ять: "Багато- або однорічні рослини з простими й залозистими *волосками*, рідко майже голі. Квітки правильні, двостатеві, роздільнопелюсткові, у 2-, рідше 1-квіткових пазушних *зонтиках*. Чашолистки на верхівці з *остючком* або вістрям. Пелюстки оберненояйцевидні, до основи звужені в *нігтик*. *Тичинок* 10, вони незростлі або біля основи зростлі у *кільце*. *Маточка* 1, *стовпчиків* 5, вони довгі, зростлі з придатками зав'язі в дзьобовидну *копонку*"¹¹.

У лексикографічних працях такі слова подаються в одній статті з іменником, що має зменшувальне (зменшувально-пестливе) значення, напр.: *Чашечка* 1. Зменш.пестливе до *чашка*. 2. *бот.* Зовнішнє коло листочків підвійкової оцвіттини квітки, що складається з окремих зелених чашолистків, які захища-

ють внутрішні частини квітки. 3. *анат.* Надколінна кістка. 4. Шапочка на жолуді. 5. Чарунка в бджололиному щільнику¹²; *Човник* 1. Зменш. до *човен*. 2. *текст.* Деталь у ткацькому верстаті з намотаною на шпульку пряжею для прокладання утокової нитки. 3. Деталь у швейній машині з двонитковим швом, яка подає нижню нитку. 4. *бот.* Назва двох нижніх суміжних пелюсток у квітках деяких рослин, які часто зростаються між собою¹³.

Функціонування в мові термінологічних одиниць із подібною словотвірною структурою є складовою дискусійної лінгвістичної проблеми про можливість емоційно-експресивного забарвлення терміна, його "оцінність", образність, оскільки найменування із семою зменшеності утворюють суфікси з оцінним значенням, які характеризуються тим, що одночасно є носіями певних, більш або менш яскраво виражених, емоційних відтінків у значенні слова¹⁴.

Ця особливість демінутивних суфіксів є причиною того, що в науці немає єдиного погляду на механізм виникнення та словотвірну структуру терміноодиниць, що мають зменшені чи зменшено-пестливі афікси. Проблема визначення дериваційної структури таких термінів впливає з найбільш поширеної та визнаної в мовознавстві теорії, що "однією з ознак термінологічної лексики є відсутність емоційності, експресивної й модальної функції, з чим пов'язана її байдужість до контексту, а тому ця знакова одиниця мови ніколи не має відтінку зменшеності, хоча в ній і трапляються зменшено-пестливі форми"¹⁵. У зв'язку з цим дослідники вказують, що такі іменники, потрапляючи в науковий чи науково-популярний контекст, утрачають оцінну семантику¹⁶.

Дослідники мови спостерігали, що демінутивного значення позбавлені не тільки терміноодиниці, а й окремі номенклатурні назви. Так, В.В. Виноградов зауважує, що "широка можливість перетворення зменшено-пестливих форм в особливе самостійне слово загальновідома (пор.: *ручка і ручка (дверей)*)"¹⁷. На нейтральне використання слів *ручка (стола)*, *ніжка, голівка, спинка, булавка* тощо вказував Е. Мандельштам¹⁸. Метафорично переосмислені назви рослин, як спостерігали науковці, можуть мати форму демінутивів, вони становлять 37 % усіх зафіксованих фітономенів; демінутивність є ознакою **вторинності, переносності** використання назви, але ця метафоричність блідне, стирається під натиском номінативної функції слова й перестає сприйматися звичайними носіями мови¹⁹. Такі лексеми є квазідемінутивами – похідними, які **формально** збігаються з демінутивами, що виступають у функції недемінутивів²⁰.

Отже, для внутрішньої форми термінів та окремих номенклатурних одиниць не характерна оцінна семантика їх формантів. Подібні деривати втрачають її внаслідок процесу дедемінутивізації. Дедемінутивізація як різновид загального процесу десемантизації широко досліджена в слов'янському мовознавстві. Науковці дослідили причини та шляхи виникнення недемінутивних значень, виявили хронологію і місце появи дедемінутивів, здійснили їх опис на всіх етапах історичного розвитку мови. На думку дослідників, демінутивне значення на певному етапі розвитку мови можуть утрачати не лише похідні слова, а й **форманти**, які пов'язані в нашій свідомості з певним значенням

(наприклад, зі значенням зменшеності). У зв'язку з цим можуть виникати як нові функції суфіксів певних груп, так і нові відношення дериватів із цими суфіксами та інших утворень того самого кореня²¹.

Щодо дериваційної структури наукових термінів чи номенклатурних найменувань із дедемінутивними формантами висловлюються різні думки. Так, мовознавці вважають, що суфікси з гіпокористичних стають словотвірними: "за рахунок використання метафор, демінутивних суфіксів у словотвірному складі мови для спеціальної мети створюються нові слова: *орлик* (це не маленький орел, а "птиця, що відноситься до іншого біологічного виду"), *ручка* (не маленька ручка, а "рукоятка")"²². Науковці ведуть мову і про семантичну мотивацію таких похідних. "При словотвірному аналізі дедемінутивів необхідно виходити з того, що дедемінутивізація є різновидом семантичної деривації. Тому твірною основою для дедемінутива треба розглядати відповідний демінутив, на базі якого розвивались ті чи інші недемінутивні значення"²³.

Нам видається, що висновки щодо семантичної мотивації таких дериватів потрібно робити лише у випадку, коли для значення слів характерна деетимологізація. При аналізі словотвірної структури аналізованих слів і лінгвальної природи дедемінутивізації не взято до уваги дедемінутиви, які втратили зменшено-пестливе значення внаслідок процесу термінологізації. "Суфікси *-ік, -ок, -к(а)* перетворились у термінотворчі елементи. Це можливо у зв'язку з тим, що емоційний план для терміна виключається, а різного роду демінутиви й гіпокористики в термінологічному полі перетворюються в термінологічні засоби"²⁴.

У процесі номінації термінів і номенклатурних одиниць дедемінутивні суфікси виконують словотворчу роль. В українській мові на базі дедемінутивізації поступово виформувалася функція творення іменників зі значенням подібності²⁵. Масовість процесів дедемінутивізації здавна зумовила виникнення великої кількості десубстантивних структур, які **ніколи не були демінутивами** (напр., *грибок* "споруда для захисту від сонця", *молочко* "чоловіче сім'я риб") тощо. Тобто йдеться про формування нової функції словотворчого форманта, який набув здатності творити деривати зі значенням подібності, оминаючи демінутивний етап.

Зазначимо, що словотвірна категорія об'єктивної зменшеності іменників указує на реальну зменшеність об'єктів позамовної дійсності²⁶. Але за певною кількісною межею вияв об'єктивної зменшеності нівелюється, оскільки досліджувані деривати не виражають реальну кількісну семантику. Спостереження показують, що значення подібності відповідних майже всуціль відірване від зменшено-пестливої семантики відповідних іменників: часто предмети, які вони називають або набагато більші, або набагато менші від демінутивів (пор. *носик* "передня загнута частина полоза саней", *молоточок* "одна з кісток середнього вуха", *ріжок* "духовий музичний інструмент", *лопатка* "кістка у складі плечового пояса", *корзинка* "вид суцвіття", *п'ятка* "опора щогли" і відповідні демінутивно-гіпокористичні назви)²⁸.

В окремих найменуваннях мотивація зумовлюється подібністю однієї з ознак порівнюваних реалій, що не є суттєвою для поняття "малий": *іжачок*

"*Trapa natan L.*" (рослина має колючі стебла, тому схожа на *їжака*), *романець* "*Chrusanthemum corumbosum*" (рослина за формою квітки нагадує рослину *роман*) тощо. Те, що ознака "малий" не є істотною для називання, свідчить і той факт, що в мові є літературні найменування типу *зіроч-ник середній* "*Stellaria media L.*" (білі квіти рослини схожі на *зірку*) і *зіроч-к(и) маленькі* "*Gagea minima L. Ker-Gawl*" (зонтикоподібне суцвіття з двох-семи квіток, що нагадує *зірку*), афікси яких можна вважати синонімічними, оскільки вони є виразниками одного дериваційного значення – *подібності*. На розмір квітки вказують прикметники, напр., *зірочки маленькі, середні*. Отже, одного суфікса не достатньо для позначення їхнього розміру.

Таким чином, проаналізований матеріал свідчить, що внаслідок процесів десемантизації формантів, що первинно виражали демінутивне значення, в українській мові розвинулася функція творення іменників зі словотвірним значенням *подібності*. Такі похідні є назвами предметів, які схожі за зовнішнім виглядом (напр., кольором, формою), місцем знаходження або за якою-небудь функцією на предмет, названий мотивувальним словом, напр., *нога – ніжка* (меблів), *дорога – доріжка* – "вузький килим", *вуха-вушко* (голки) тощо²⁹. Слова з цим значенням називають предмет, який містить у собі ознаки предмета, назва якого є мотивувальною, але яка не є ним повною мірою³⁰. Дія метафори в цьому словотвірному процесі простежується по лінії семантики формантів (утворення метафоричної мотивації), які стали виразниками семи *подібності*. Унаслідок дії граматичної метафори відбулося переосмислення демінутивної ознаки до значення *схожості*.

Деривати, у яких суфікси мають значення *подібності*, як правило, позначають зовсім інший феномен зовнішньої дійсності порівняно зі значенням твірного слова (напр., у найменуванні рослини *півники болотні* "*Iris pseudacorus L.*" (назва пов'язана з особливою широколінійно-мечовидною формою листків, що схожі на пір'я *півня*) і *півник* "свійський птах із червоним гребенем на голові, пишним хвостом і шпорами на ногах"; *якірець* ("*Tribulus L.*) трава родини паролістових, що має лежачі розгалужені стебла й парноперисті листки з дрібними жовтими квіточками" і *якірець* "пристрій для утримання на місці суден у вигляді металевого стержня з лапами, які чіпляються за ґрунт" і т.ін.). Отже, у значенні похідних відбуваються семантичні зрушення, що зумовлює появу нового лексичного значення; форманти вносять нову інформацію в семантику твірного, формують нові поняття. Ці положення є підставою для думки, що такі деривати можуть розвивати мутаційну дериваційну семантику: це значення мають ті іменники, у яких суфікси внаслідок процесу дедемінутивізації повністю втратили сему зменшеності й набули значення *подібності*. Таке значення характерне для всіх наукових термінів (напр., *лопатка* "парна кістка трикутної форми у складі плечового пояса", "частина тулуба в межах розташування цієї кістки", *колонка* "стерильне утворення у вигляді стовпчика в центрі коробочки мохів", "внутрішня вісь зав'язі у вигляді квіткових рослин" тощо). Окрім цього, до цієї групи, гадаємо, належать іменники, які мають форманти недемінутивного походження: *зірочник середній* "*Stellaria media L.*"

(квітки схожі на *зірки*), *вербівник* "вербозілля звичайне, *Lysimachia vulgaris* L." (листя рослини подібне до листя *верби*), *печиночниця благородна* "*Hepatica nobilis* mill" (за формою листки нагадують *печінку*).

Оскільки процес дедемінутивізації відбувався поволі, поступово ("нівелюція зменшеності в словах, як і вилучення зі словника окремих незменшених слів, проходить не відразу, не раптово, а поступово, повільно"³¹) вважаємо за потрібне виділити проміжний **мутаційно-модифікаційний** розряд словотвірного значення іменників. На нашу думку, **мутаційно-модифікаційне** значення **подібності** властиве дериватам, які у своїй структурі мають десемантизовані демінутивні форманти. У них суфікси виконують словотворчу роль, позначаючи іншу реалію дійсності (на відміну від зменшено-пестливих формантів), але значення здрібнілості повністю не нівелюється. Окрім цього, в окремих номенах набуття нового значення пов'язане з їх малими розмірами (*канавка* "жолобок, невелика довгаста напівкругла заглибина в чому-небудь", *соняшнички* "соняшник яскравоквітковий, *Helianthus laetiflorus* Pers.").

Окремі іменники розвивають **модифікаційне** значення подібності, воно характерне для тих похідних, які позначають той самий вид, рід, що й твірне слово, але вживання колишніх демінутивних суфіксів орієнтує мовця на нову якість, що відповідає, напр., у назвах рослин визначенню "дикий", позначає інший їх сорт, різновид (*фасолька дика* "*Astragalus gluciphyllus*", *вівсюжок* "дикий овес, *Avena fatua* L.").

Вважаємо, що деривати з мутаційним значенням подібності, які виникли внаслідок дедемінутивізації формантів, варто вважати омонімами. Суттєвим аргументом для цього є наведені докази про відсутність зменшено-пестливого значення в семантиці таких похідних і про дію метафори тільки по лінії значення суфікса. Таким чином, усі дедемінутиви-терміни з мутаційним словотвірним значенням подібності треба фіксувати як омоніми до дедемінутивів, оскільки зменшено-пестливе значення такими лексемами втрачене.

Отже, у підсистемі іменників української мови сформувалися словотвірні засоби для вираження відношення подібності. Їх подальше вивчення дасть можливість поглибити наші уявлення про механізми творення дериваційної семантики слова, про процес пізнання людиною зовнішнього світу.

¹Скляревская Г.Н. Языковая метафора в словаре. Опыт системного описания // Вопр. языкознания. – 1987. – № 2. – С. 59–60; ²Гак В.Г. Метафора: универсальное и специфическое // Метафора в языке и тексте. – М., 1988. – С. 13; ³Там само. – С. 14; ⁴Тараненко О.О. Дія метафори в словотворчих процесах // Мовознавство. – 1986. – № 3. – С. 13; ⁵Там само. – С. 11–14; ⁶Городенська К.Г. Семантичні функції дериваційних морфем // Мовознавство. – 1987. – № 1. – С. 21; ⁷Плющ М.Я. Словостворіння // Сучасна українська мова / За ред. А.П. Грищенка. – К., 1993. – С. 209; ⁸Роднина Л.О. Суфіксальний словотвір іменників у сучасній українській мові // Словостворіння сучасної української літературної мови. – К., 1979. – С. 90; ⁹Безпояско О.К., Городенська К.Г. Морфеміка української мови. – К., 1987. – С. 132; ¹⁰Яценецкая М.Н. Семантические вопросы теории словообразования. – Томск, 1979. – С. 173; ¹¹Сліп Ю.Я., Івченко С.І., Отвицька П.І. Шкільний визначник рослин. – К., 1978. – С. 169; ¹²Словник української мови. У 11 т. – К., 1970. – Т. XI. – С. 285; ¹³Там само. – С. 347; ¹⁴Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. І.К. Білодіда. – К., 1969. – С. 44; ¹⁵Коваль А.І. Практична стилістика сучасної літературної мови. – К., 1987. – С. 120; ¹⁶Покуц В.Н. Уменьшительные суффиксы имен существи-

тельных в современном русском языке : Дис. ... канд. филол. наук. – К., 1968. – С. 168;
¹⁷Виноградов В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. – М., 1986. – С. 114;
¹⁸Мандельштам И.Э. Об уменьшительных суффиксах в русском языке со стороны их значения (к истории поэтического стиля) // Журнал министерства народного просвещения. – 1903. – № 7–8. – С. 324; ¹⁹Москаленко Л. Подібність рослини до іншої рослини як джерело номінації // Укр. мова. – 2002. – № 2. – С. 43; ²⁰Закревська Я.В. Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті. – К., 1984. – С. 34; ²¹Дідківська Л.П., Родіна Л.О. Словотвір, синонімія, стилістика. – К., 1982. – С. 124; ²²Суперанская А.В. Литературный язык и терминологическая лексика // Проблемы разработки и упорядочения терминологии в академиях наук союзных республик. – М., 1983. – С. 83; ²³Статтеева В.И. Дедеминутивизация в украинском языке : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ужгород, 1982. – С. 9–10; ²⁴Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Вопросы теории. – М., 1989. – С. 106; ²⁵Білоусенко П.І., Німчук В.В. Нариси з історії українського словотворення (суфікс -иця). – К.; Запоріжжя, 2002. – С. 143; ²⁶Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К., 1988. – С. 146–147; ²⁷Кравченко М.В. Уменьшительно-эмоциональные имена существительные в современном украинском языке : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1977. – С. 25; ²⁸Білоусенко П.І., Тилик О.Ф. Іменники з модифікаційним словотвірним значенням подібності // Лінгвістичні дослідження : 36. наук. праць. – Х., 2004. – Вип. 12. – С. 30; ²⁹Русская грамматика. – М., 1980. – С. 205; ³⁰Там само. – С. 265; ³¹Громова Н.М. Утрата уменьшительного значения в некоторых именах существительных женского рода с суффиксом -к(а) // Вопр. русского языкознания. – Львов, 1956. – С. 115.

Михайло Вінтонів

Донецький національний університет

ДО ПИТАННЯ ПРО ОСНОВНІ КАТЕГОРІЇ КОМУНІКАТИВНОГО СИНТАКСИСУ

Історія опрацювання вчення про актуальне членування речення нараховує вже понад три століття. Проте і сьогодні ще не усталився понятійний апарат комунікативної граматики. Намагання термінологічно розмежувати окремі значення на основі опозицій знаходять вираження в таких термінологічних парах, як вихідна точка висловлення / мета висловлення (А. Вейль, Ж. Гіннекен), психологічний суб'єкт / психологічний предикат (Г. Габеленц, О.М. Пешковський, П.Ф. Фортунатов), модус / диктум (Ш. Баллі), основа / ядро висловлення (П. Адамец, В. Матезіус), тема / рема (Г. Амман, К. Боост, І.Р. Вихованець, А.П. Загнітко, Г.О. Золотова, І.П. Распопов, Л.В. Щерба), експозиція / логічний предикат (Ф. Вегенер), топік / коментар (Л. Дежо, С. Томпсон, Ч. Лі), дане / нове (А.М. Баранов, О. Даль, Ф. Данеш, К.Г. Крушельницька), фокус / пресупозиція (Дж. Бреснан, Р. Джекендофф), відоме / невідоме (А.М. Баранов, О.П. Євсюкова) тощо.

Уперше В. Матезіус підкреслив, що поділ членів речення на два компоненти (він їх назвав основою, чи вихідним пунктом висловлення, і ядром висловлення) являє собою членування саме речення, а не психологічного судження, як вважали раніше. Він назвав це членування актуальним, оскільки таке членування залежить від того, як включається речення в ту чи іншу мовленнєву чи реальну ситуацію¹. Проте запропоновані ним поняття не стали загальноприйнятими у лінгвістиці через їхню "недостатню протиста-

вленість", як слушно зауважила О. Крилова, оскільки поняття "основа" і "ядро" інколи виступають як синоніми².

Поняття "топіка" було введено представниками Празької лінгвістичної школи і спочатку використовувалося замість пізнішого терміна "тема". Сучасне розуміння топика вперше у мовознавстві обґрунтоване Хокеттом, який зазначає, що предикативні конструкції в найзагальнішому вигляді характеризуються за допомогою понять "топік" і "коментар"³, а підмет є окремим вияв топика, наприклад: **О, рідна мово!** Причащаюся Біля твоїх джерел прозорих, чистих, / набираюся п'янкої сили... Твої багатства – невичерпні. Пращур / вепра полював, і печеніга Відгонив за пороги. Біля ватри Вирізьблював, мов з кременю, слова – Добірні і важучі. (Є. Гуцало); **Достеменний циган!** Іздить на "Волзі", в нього жінка є в кожному селі, нині він балює в одній, а завтра вже похмеляється в другій. / квартира своя в місті (Є. Гуцало); **Дніпро!** Це ж тут я купався! Це моя річка братці! (О. Довженко); **Щастя!** Воно прийшло як завжди, неждано-негадано (О. Гончар); **Вівці!** Вони такі довірливі, такі м'які, такі...мирні (Ю. Мушкетик). Топікові структури є одним із засобів експресивного синтаксису, вони вживаються як у художньому, так і в розмовному мовленні, проте найпоширеніші саме у розмовному, непідготовленому, мовленні. Усе активніше топіково-коментарні структури проникають і в публіцистику: **Мама...** Скільки спогадів і тепла таїть це магічне слово. Найближча, найкраща, наймилиша ("Україна"); **Зустріч.** Вона виявилася бойовою ("Донеччина"); **Валентина Іванівна.** Вчителювала вона в цьому селі чи не з війни ("Київ"); **Краса** – вона одна з особливостей народу, портрет якого творить Віктор Клименко ("Культура і життя"); **Вчителько моя, зоре світова...** З цими словами у пам'яті оживають світлі хвилини зустрічі зі школою. Перший урок. Перша оцінка. Перші успіхи і невдачі ("Донеччина"). Чим менше формалізована ситуація, тим активніше вживаються топіково-коментарні структури, тобто речення, де порушуються літературні синтаксичні норми. На поширеність некодифікованих структур впливає і малий досвід публічного спілкування. Активно вживаними в сучасній українській літературній мові є так звані "бездієслівні" структури, які генетично пов'язані з топіковими висловленнями, наприклад: **Кохання** – це життя людини. Почуття без значеності, яке можна тільки відчути ("Світлиця"); **Поезія** справа серйозна, але водночас є вона і грою. Грою духу, натхнення, творчою силою уяви ("Донеччина"); **Паола Володимирівна Утевська** – талановита письменниця. Мужня, співчутлива ("Літературна Україна"); **Поезія** – це не просто красива назва, це – життя. Складне, напружене, цікаве ("Світлиця").

Щодо теми й реми, то в науковій літературі поширені такі їх визначення. Тема – це та частина речення, яка містить відому інформацію, на основі якої ґрунтується таке розгортання думки, вона зумовлена ситуацією спілкування чи контекстом і поєднує дане речення з попереднім, а рема – та частина речення, у якій міститься основний зміст висловлення, його ядро, те нове, що повідомляється в цьому реченні. Проте під темою слід розуміти лише ту частину висловлення, що називає вихідний пункт повідомлення, передає

інформацію, з якої мовець виходить як з певної даності, про яку він робить повідомлення. Але інформація, вміщена у темі, може бути як відомою, так і невідомою, як даною, так і новою. Рема є тією частиною висловлення, що передає це повідомлення. Інформація, вміщена в ремі, теж може бути як даною, так і новою, як відомою, так і невідомою. Унаслідок поєднання теми з ремою і формується в адресата нове знання.

Отже, слід розмежовувати такі поняття, як тема / рема, дане / нове, відоме / невідоме. Під даним розуміють: 1) те, що відоме суб'єкту (К.Г. Крушельницька); 2) те, що активізоване у свідомості суб'єкта у певній ситуації спілкування (У.Л. Чейф, А.М. Баранов); 3) те, що відоме суб'єктові з контексту (І.І. Ковтунова); 4) те, що відоме суб'єкту із екстралінгвістичної частини певної ситуації. Як бачимо, зазначені елементи визначення даного хоч і пов'язані між собою, оскільки певною мірою доповнюють один одного, проте не рівноправні, вчені по-різному тлумачать поняття даності. Найпереконливіше під даним розуміти саме те, що вже було згадане у попередньому контексті чи репрезентоване в ситуації. Нове – це те, що не згадувалося у попередньому контексті чи ситуації⁴. Наприклад: *(О. Арсенєв!..) Він бог цього цього експресу, цього цього світу. Володар дум і сердець. Він панує тут, як ніколи не панував там – у тій неймовірно казковій, відкритій ним країні, що зробила його ім'я девізом і прапором всіх мандрівників і всіх – ось таких – конкістадорів. О Колумб заамурської і надамурської голувої галілеї!! (І. Багрянний); [Тигри.] Страшне божество, смугасте шкурою, а ще смугастіше репутацією (І. Багрянний); [Авто м'яко, як уткнувшись у туго напнуту сітку, зупиняється. При воротах у суворій готовності застигла палацова варта – будь ласка, ворота відчинені.] Але князь Альбрехт сидить непорушне, похиливши голову й нечутно посвистуючи безкровними губами (В. Винниченко). А.М. Баранов, аналізуючи поняття даного / нового, виділяє три значення ознак даності: активізоване дане, віртуальне дане, нове в тезаурусі⁵.*

Визначення поняття відомого / невідомого у лінгвістиці пов'язують із докомунікативними знаннями, тобто обсяг визначається соціальними й індивідуальними чинниками, залежить від життєвого досвіду, професії, умов життя тощо⁶. Наприклад: *Але найважливішими послідовниками поглядів Драгоманова були два обдарованих, енергійних і самовідданих студенти скромного селянського походження – Іван Франко, котрий стане одним із найкращих українських письменників, та Михайло Павлик (О. Субтельний); Казковий Васнецов і монументальний Репін, чаклун, що воскресив у фарбах героїчну душу своїх предків... Тихий, незнаний нікому Левченко і геніальний Врубель – перламутр кольорової мозаїки сліпить душу.. (І. Багрянний). Отже, поняття даного / нового пов'язують із вербальним контекстом, а відоме / невідоме – з контекстом культури.*

Основну роль при членуванні речення на тему та рему відіграє порядок слів та інтонація. Лексичне вираження компонентів найчастіше є додатковим засобом актуального членування. Тема в сучасній українській мові, як правило, співвідноситься з підметом, який структурно може бути простим, вираженим іменником чи іншими субстантивованими частина мови: *Цвір-*

куни лише били себе в груди, А потім тихенько зникали (І. Драч); Несказане лишилось несказаним (Л. Костенко); Гучне "ура" було йому на відповідь (Ю. Смолич); Той не артист, хто на сцені вміє грати самого себе і хто у всіх п'єсах завжди однаковий, у кого завжди одні й ті ж рухи, одна й та ж манера й міміка (П. Саксаганський); складеним, що може виражатися як синтаксично неподільними словосполученнями: Чимало літ перевернулось, води чимало утекло (Т. Шевченко); Семеро спортсменок, великих, міцних, пройшли строем (В. Собко); Кожен із нас пілоту руку потиснути рад (М. Гірник); Ми з тобою йдемо стежкою в саду (М. Рильський), так і семантично неподільними словосполученнями: Думав, що баба з могили або щось лихе приверзлося (І. Драч); В таку добу під горою, Біля того гаю, Що чорніє над водою, Щось біле блукає (Т. Шевченко).

У тих випадках, коли мовець вихідним пунктом свого повідомлення вибирає особу і обставини, у яких ця особа виступає як носій ознаки чи витворювач дії, темою стають детерміновані члени речення. Під детермінантами слід розуміти самостійний семантичний поширювач, наявність якого зумовлюється комунікативними потребами мовлення, які, як і підмет, можуть бути одиничними: В юрті сидів я на килимі в гостях у столітнього окина у Джамбула, коли раптом прийшла новоприбула рада гостя з телеграмою в руках (П. Тичина); На гору доступитися нелегко, зате з гори зручніше боронитися (Леся Українка); розгорнутими за допомогою різних поширювачів, наприклад: Над усім світом стояла така тиша, що було чути, як плакала надламана гілка (М. Стельмах); Попереду тої процесії йшов Тихонович з високою, вузькою склянкою у руках (М. Коцюбинський); Там з-під здорової купи виноградної лози, перемішаної з очеретяними тичками, виривається наверх густий зелений дим (М. Коцюбинський).

З-поміж детермінантів щодо семантичної наповненості виділяють фоніві детермінанти. Це ті, "які виконують атрибутивну функцію щодо всього висловлення і є своєрідними експозиціями до нього"⁷⁷. Фонові детермінанти об'єднують локальні: Десь далеко цвітуть мандарини і задумано хвилі шумлять (В. Сосюра); В небі осіннім хрести (В. Сосюра); Отам проходила, на галяві заснула, І біля неї тихо скорбна мати сіла (О. Зуєвський); Край лісу на темному небі трошки прояснилося (І. Нечуй-Левицький) і темпоральні детермінанти, наприклад: Скоро буде вечір і в тихій кімнаті зазвучать, зарідають солов'ї поцілунків (В. Сосюра); В неділеньку вранці ідуть новобранці (Ю. Федькович). Детермінанти зумовленості називають ситуацію, подію, яка перебуває у відношенні зумовленості з основною подією. Вони поділяються на детермінанти причини, мети, допусту, умови та наслідку: Твоїм будушим душу я тривожу, Від сорому, який нащадків пізних Палитиме, заснути я не можу (І. Франко); Од вітрових ударів тільки важко поскрипують снасті та зростають навкруги світло-сині снігові дюни (І. Кириленко); Від люті став він червоний як рак (І. Нехода); Не знайшовши броду, не лізть у воду (Народна творчість). Детермінанти з характеризувальним значенням уміщують різноманітні відтінки якісної характеристики основної події і з-поміж цього типу детермінантів виділяють де-

термінанти з означальною характеристикою, детермінанти зі значенням уточнення / обмеження, детермінанти сукупності / роздільності⁸: *Спокійно шуміла вода, підмиваючи береги* (Є. Гуцало); *Від прудкої ходи Остапові зробилося душно* (М. Коцюбинський); *Трохи вірить серце в забобони, логікам усім наперекір* (М. Рильський).

Поширені випадки, коли в темі комбінуються темпоральний і локативний детермінанти, і препозицію найчастіше займає темпоральний детермінант, а локативний детермінант заповнює позицію другого компонента. Перша позиція темпорального детермінанта пояснюється універсальним значенням часової характеристики, оскільки будь-яка подія відбувається завжди на часовій осі⁹: *Ночами довкола гуртожитку відбувалось якесь життя* (Ю. Андрухович); *Останнім часом на пиво слід ходити з власними слоїками* (Ю. Андрухович); *Тоді у лісі було темно* (Є. Гуцало); *Надвечір в хаті потепліло* (Є. Гуцало). Позицію теми може заповнювати детермінант у поєднанні з підметом: *А тим часом із діброви козак виїжджає* (Т. Шевченко); *Давно у пазусі під боком Мазепа гадину зогрів, Та Кочубей орлячим оком Ту злість гадючу прослідив* (Є. Гребінка); *Давно за синю хмару сонце впало* (Т. Осьмачка). Типовою є препозиція детермінантів щодо підмета у комплексній темі, хоча зустрічаються речення-висловлення (вони менш частотні), у яких детермінанти, виступаючи у поєднанні з підметом-темою, оточують підмет: *Опівночі айстри в саду розцвіли* (О. Олесь); *Днів через три вони в тому ж гаю Справдили вигадку свою* (Л. Глібов).

Часовий детермінант може приєднуватися до будь-якого речення; може вживатися навіть тоді, коли не можливий локативний детермінант. Це характерне для тих випадків, коли предикативна ознака, називаючи постійну ознаку, не потребує локативної конкретизації (типу *Я люблю морозиво*). Не можливо: *В цій кімнаті я люблю морозиво*; але нормально: *Ще вчора я любила морозиво*. Якщо ж локативний детермінант з'являється у темі таких речень, то відбувається зсув у його семантиці: він позначає не тільки і не стільки місце, скільки час перебування суб'єкта у цьому місці, тобто "у парку" = "коли я сидів в парку"¹⁰. Ця особливість семантики локативного детермінанта також пояснює, чому він у комбінованій темі посідає позицію після темпорального детермінанта.

У сучасній українській мові тема може виражатися поєднанням темпорального, локативного чи темпорального або локативного детермінантів із об'єкними та суб'єкними поширювачами речення-висловлення: *І нікому тепер не молюся я, й залеклася на серці печаль* (В. Сосюра); *Тепер його можна було роздивитися трохи краще* (Ю. Андрухович); *До річі, поздоровете ж і Марисю Павлівну: її призначено начальником літнього табору, він буде зватися "Бригантина"* (О. Гончар).

Тема зрідка може бути репрезентована і присудком (простим і складеним): *Відбивається і ще щось таке, що й слів не підбереш* (Є. Гуцало); *Зародила і капуста, і морква* (Є. Гуцало); *Жорсткуватим і непривітним був і матрос* (Є. Гуцало).

У тих випадках, коли рема речення-висловлення репрезентована обставиною, тема може виражатися всією предикативною основою: *Катря вже й під старою вербою на березі* (Марко Вовчок); *Защебече соловейко В лузі на калині, – Заспіває козаченко, Ходя по долині* (Т. Шевченко); *Усі пасажери кинулись до вікон* (Остап Вишня).

У сучасній українській мові поширені випадки, коли тема виражена головним членом односкладного речення: *Пора рушати додому* (М. Коцюбинський); *Нам треба коней на ранок* (М. Коцюбинський); *Ходжу кругом школи, обдивляюся подвір'я і знов повертаюся до дверей* (С. Васильченко); *Будеш сіяти з сумом – вродить печаль* (М. Стельмах); *Не викидайте слова з пісні – залишиться болюча рана* (Г. Гордасевич); *Пахне сіном над луками* (М. Куліш); *Не судилося їй дівчині десь під вечірніми зорями розкрити свою душу* (М. Стельмах); *Пам'ятають про Тараса Шевченка на нашій славній землі!* (Я. Баш); *Шукали доли в чужому полі та там і полягали* (Ю. Яновський); *Не забути тих днів ніколи* (Є. Маланюк); *Ходить вже на збори потрібно* (М. Куліш); *Не забути вам того довіку* (Панас Мирний).

На тему і рему можуть членуватися не тільки прості речення, але й складні. Зокрема речення з порядком головної частини + підрядна частина можуть виражати актуальне членування різних типів:

✓ тема + рема: *Головне, щоб сонце вдосвіта зустрить* (О. Гончар); *Тоді йому вдавало, що є на світі бездонні криниці, та каламутна сріблосіра топіль, котра розливалась перед ним в невідомість, і друга, десь там у ньому, темна, скаламучена криниця* (Г. Журба); *Коли б знати, що мислять руки, що замислюють руки* (Б. Олійник); *Коли ж невідлечно зрозумів, що лише наємними глядятьорами є ті, що б'ються не за свою справу, а за справу нової Москви, – став "морітурісом"* (Д. Донцов);

✓ рема + тема: *Але хіба то є жертва, коли звір звіра їсть?* (П. Тичина); *Найменше б я хотів дожити до такого моменту, коли після хоча й нелюдськи тяжкої, але переможної війни наша ганчірка перетворилася б у священну реліквію* (О. Довженко);

✓ тема може бути і нульовою, лексично невираженою: *Немає ще праці, в якій би було проаналізовано думку Сковороди на тлі всієї сучасної йому і минулої філософії* (І. Дзюба); *Буває, що зведеться в хаті суперечка на міжнародні теми чи й на інші теми* (М. Рильський).

Отже, якщо брати до уваги тільки кількісний вияв теми, то справді, інтонація та порядок слів є основними засобами вираження теми й реми. Проте в окремих випадках провідну роль можуть відігравати саме лексичні засоби, оскільки деякі лексеми закріплюються у певній комунікативній функції, й комунікативна організація таких речень-висловлень не може бути відмічена іншими засобами – ні порядком слів, ні навіть інтонацією. Наприклад: *Не чули навіть дівчата* (О. Гончар); *Навіть телевізія про цей випадок розповіла...* (О. Гончар). Як бачимо, зміна синтаксичної позиції не впливає на рематичність виділеної групи.

Крім розглянутих категорій, у межах комунікативного синтаксису виділяють також поняття "передумова" / "фокус", "фокус контрасту" / "антифо-

кус контрасту"¹¹, наприклад: ... *якби їх давав йому дід Бочонок, а не його жінка* (Г. Тютюнник). Під фокусом контрасту (*дід Бочонок*) розуміють ту частину речення, яка з фонетичного погляду несе на собі один із типів контрактивного наголосу, а з семантичного – є результатом вибору з певної фіксованої кількості об'єктів, склад яких визначається ситуацією.

Функціонально-комунікативний аналіз речень переконує нас у правомірності висновків тих учених, які відзначають, що актуальне членування пов'язане саме з глибинною структурою речення.

¹*Матезиус В.* О так называемом актуальном членении предложения // Пражский лингвистический кружок : Сб. статей / Под ред. Н.А. Кондрашова. – М., 1967. – С. 239–245; ²*Крылова О.А.* Коммуникативный синтаксис русского языка : Дисс. ... д-ра филол. наук. – М., 1993. – С. 44; ³*Hockett C.F.* A Course in Modern Linguistics. – N. Y., 1958. – P. 119; ⁴*Ковтунова И.И.* Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения. – М., 1976. – С. 42; ⁵*Баранов А.Н.* Коммуникативно-смысловая оппозиция "данное – новое" (метаязык и некоторые приложения) : Дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1984; ⁶*Див.: Евсюков А.П.* Высказывания с данным в составе ремы (в современном русском языке) : Дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1986. – С. 35–48; *Крылова О.А.* Знач. праця. – С. 53; ⁷*Загнітко А.П.* Теоретична граматика української мови : Синтаксис. – Донецьк, 2001. – С. 185; ⁸Там само. – С. 186; ⁹*Крылова О.А.* Знач. праця. – С. 88; ¹⁰Там само. – С. 89; ¹¹*Баранов А.Н.* Знач. праця.

ДІАЛЕКТОЛОГІЯ

Оксана Могола

Київський національний лінгвістичний університет

РОЗВИТОК ПРАСЛОВ'ЯНСЬКИХ ТЕМПОРАЛЬНИХ НАЗВ У ГОВОРАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Темпоральна лексика становить один з найдавніших пластів лексики української мови, який характеризується значною семантичною диференціацією та складними системними відношеннями. Багато компонентів цієї тематичної групи лексики походять з праслов'янської доби. Серед них можна виділити такі, що до слов'янської прамови прийшли з індоєвропейської мовної єдності. Як правило, ці темпоральні назви відомі в усіх або багатьох індоєвропейських мовах з певними відмінностями у фонетичному оформленні. У слов'янських мовах для основних лексем цієї тематичної групи характерні спільні тенденції семантичного розвитку, проте деякі з цих праслов'янських назв у них семантично розійшлися, утворюючи лексико-семантичні паралелі. Подібні процеси спостерігаємо й у лексиці українських говорів, коли давні назви утворюють паралелі із західнослов'янськими або південнослов'янськими мовами. Індоєвропейський компонент у словниковому складі українських говорів представлений значно ширше, ніж у українській літературній мові.

Дослідження української діалектної лексики, яка позначає загальні часові поняття, показує, що в ній і на сучасному етапі можна визначити сліди первісного сприймання часу, а розвиток семантики компонентів цієї тематичної групи відбувався за спільними законами в усіх слов'янських мовах. Так, наприклад, усі назви загальних часових понять (*час, година, хвиля* і т.д.) можуть позначати як час взагалі, так і окремі його моменти, різні щодо тривалості. Крім цього, в українській мові, як і в усіх слов'янських мовах, спостерігається семантичний перехід 'час' > 'погода', тобто відбувається семантична трансформація слів темпоральної лексико-семантичної групи в метеорологічну. Подібне явище притаманне і неслов'янським мовам.

Лексема *годі́на* в українській літературній мові найчастіше вживається у значенні 'одиниця виміру часу, що дорівнює 60 хвилинам'. Крім чітко окресленого значення, ця темпоральна назва може вживатися з досить невизначеним часовим змістом: 'певний період часу, певна пора, певний момент'. Інколи ця лексема виступає у ширшому значенні – як синонім до слова *час*, позначаючи 'добрий, сприятливий час' і 'важкі скрутні обставини'. В останньому випадку назва *годі́на* вживається у складі атрибутивного словосполучення *гірка́, лиха́, недобра́, чо́рна годі́на*¹.

В українських говорах семантика лексеми *годі́на* розширюється: крім темпорального значення, вона набуває і метеорологічного. У значенні 'гарна сонячна погода' лексема *го́дина* утворює суцільний ареал у закарпатських, середньоаддніпрянських, східнополіських, слобожанських говірках, спорадично фіксується вона у бойківських і середньополіських. Останнім часом ця лексема виступає в нейтральному значенні 'погода': *Powroży, ज्याк завтра буде hodyna, су weremje, су doszcz*². У такому випадку сема 'гарна погода' передається за допомогою двокomпонентної номінації, що складається з поєднання загальної назви реалії *го́дина* та назви її маркуючої ознаки: *файна* (бойк., ужан. зак., Колочава Зк), *гарна* (середньополіс.), *велика* (Міжгір'я, Колочава Зк); *ладна* (бойк.), *красна* (Дубове, Широкий Луг Зк), *лоўка* (полт.), *хороша* (східнополіс.), *шумна*³; сема 'погана погода' – відповідно *нефайна* (бойк., Колочава Зк), *пудла* (Білки Зк), *гитка* (Кобилецька Поляна Зк), *погана* (середньоаддніпр.).

Лише в деяких гуцульських говірках Івано-Франківщини лексема *го́дина* набуває енантіосемічного значення 'дощ', 'дощова погода' (Верховинський, Косівський р-ни І-Ф), 'сльота, непогода'⁴, 'сніг' (Космач І-Ф): *razu odnoho taki płowy buły, hodyna bje ta bje*⁵. Відомий тут і дериват *загодинити си* 'засльотитися' (Криворівня І-Ф).

Лексема *го́дина* є дериватом праслов'янської лексеми **godъ*. Для більшості слов'янських мов цій лексемі також притаманна семантика 'час, пора'⁶. У болгарській мові лексема *го́дина* вживається зі значенням 'рік'. Із цією ж семантикою зафіксовано мак. *година* та хорв. *hodina*⁷. У значенні 'час, пора' відома лексема і в давньоруській мові⁸.

М.І. Толстой, досліджуючи географію ряду слов'янських слів, зауважує, що в сербській і хорватській мовах лексема *година* виступає в нейтральному зна-

ченні 'погода', у ряді говірок цих мов вона означає 'дощ, негоду, грозу', інколи її значення звужується до 'приємний, тихий дощ', 'корисний дощ'⁹. Словенське *godina* паралельно із семемою 'пора року' маніфестує ще й 'дощ'¹⁰. У білоруських турівських говірках *godzina* означає також 'погану погоду, дощ'¹¹. Як бачимо, значення 'дощ', 'дощовка погода' лексеми *godina* становить українсько-(карпато-) білорусько-словенсько-сербсько-хорватську паралель.

Дериватом праслов'янської лексеми **godъ* є також лексема *погода*, що виступає в українській мові літературною нормою для позначення 'стану атмосфери у певному місці й у певний час'. Утворює вона суцільний ареал по всій Україні, крім закарпатських, гуцульських і буковинських говірок. Родові назви найчастіше виражаються за допомогою атрибутивних словосполучень, що становлять поєднання лексеми *погода* та назви її маркуючої ознаки, яка характеризує стан погоди: *гарна* (середньополіс., середньонаддніпр., волин., поділ.), *добра* (спорадично західнополіс., середньополіс., волин., поділ., наддністр.); *йасна* (спорадично західнополіс., середньополіс., волин., поділ., наддністр.), *красна* (бойк.), *лоўка* (полт.), *п'йекна* (надсян.), *файна* (спорадично волин., наддністр., покут., бук.), *чиста* (бойк.) – для позначення 'гарної погоди'; *дриготлива*¹², *невірна* (зрідка середньонаддніпр.), *мерзенна* (Люча І-Ф), *негожайа* (Плоске Кв), *недала* (бойк.), *ненаситна* (Виступовичі Жт), *ненасна* (слоб., південь східнополіс.), *нефайна* (волин., покут., бук.), *паршива* (спорадично волин.), *паскудна* (спорадично волин., наддністр.), *паметна* (поліс.¹³), *р'ітка* (бойк.¹⁴), *сирова* (бойк.), *скверна* (середньонаддніпр., степ.), *сумасна* (поліс.¹⁵), *хмар'ка* (середньонаддніпр. Чигиринського р-ну Чрк), *шкарадна* (гуц.) для позначення 'поганої погоди'.

Лише у південно-західних говірках північної Івано-Франківщини та центральної Львівщини лексема *погода* означає 'гарну погоду'¹⁶. У деяких гуцульських говірках вживається вона із семантикою 'погана погода'. У значенні 'вітер, буря, дощ, сніг' відзначає її В. Шухевич на Гуцульщині¹⁷, а Б. Грінченко – на Полтавщині: *Погода у вікно б'є*¹⁸. Із семантикою 'нещастя' О. Курило фіксує це слово на східному Поліссі¹⁹.

Відома ця лексема і в інших слов'янських мовах. У російській мові *погода* означає 'стан атмосфери у певний час'. В. Даль зазначає, що "на півдні, заході *погода* нерідко значить ведро, хороший, ясний, сухий час, в останній же Русі *погода* означає 'непогоду', 'негоду'; 'дощ, сніг, метелицю, бурю'²⁰. Пор., також блр. *погода* 'гарна погода'²¹; пол. *pogoda* 'гарна погода', 'погода'²²; слц. *poгода* 'гарна погода'²³.

Оскільки лексеми *godina* та *погода* є дериватами праслов'янської лексеми **godъ*, то до цієї групи метеорологічних назв можна віднести й утворення із коренем *god-*, за допомогою яких досить часто в українських говорах передається значення 'погана погода'. Вони утворені за словотворчою моделлю префікс *не-* + *по-god-*, *god-*: *негод'* (спорадично східнополіс., середньополіс., середньонаддніпр., степ.), *негод'а* (Клавдієво Кв), *негода* (спорадично південно-східні, поліс., зрідка бук.), *негодиниц'а* (Залиман, Червона Попівка Лг),

непо¹год' (спорадично східнополіс., слоб., бук.), непо¹года (спорадично слоб., середньонаддніпр., степ., волин., середньополіс.), непо¹годиц'а (Танське Чрк, Михайлівка Лг, Пречистівка Днц), непохот' (Заруддя Кв).

В українській літературній мові лексема час вживається для позначення загального часового поняття. У слов'янських мовах вона також відома з різними часовими значеннями: болг. час, слн. čas, ч., слц., вл. čas, пол. czas 'час'; серб. час 'мит'²⁴. Пор. також пол. czas 'погода', 'непогода'; нл. cas; вл. čas; слц. čas; ч. čas 'погода', діал. pekny, dobry, suci čas 'гарна погода'²⁵. Походить ця лексема від псл. *časъ /< kēs l, що споріднене з дпрус. kisman 'час, хвилина'; алб. kohë 'час, погода'²⁶.

У різних говорах української мови розвиток лексеми час відбувався по-різному. У східнополіських, слобожанських і степових говірках української мови лексема час маніфестує значення 'година; одиниця виміру часу, що дорівнює 60 хвилинам'. Б. Грінченко фіксує деривати цієї лексеми також на позначення часових понять: часіна, часінка, часіночка 'час, хвилина'²⁷. В ужанських закарпатських і лемківських говірках відзначено лексему час із семантикою 'гарна погода' і 'погода'. В останньому випадку значення 'гарна погода' виражається двокомпонентною номінацією, що становить поєднання іменника час і прикметника на позначення маркуючої ознаки: 'гарна погода' – час + к'расний (Поляна, Малий Березний Зк), 'добрий' (Невицьке Зк), 'файний' (Колочава, Поляна, Малий Березний Зк), 'шумний, благий'²⁸, 'погана погода' – час + пас'кудный (Люта Зк), пас'кун'ый (Нижній Бистрий Зк), 'пудлий' (Малий Березний Зк), пул'ый (Поляна Зк), п'ланий'²⁹.

Лексема зима в українській літературній мові відома зі значенням 'пора року', що характерне і для більшості українських говірок. Лише у ряді гуцульських говірок, крім тих, які знаходяться на території Закарпатської обл., лексема зима вживається із семантикою 'сніг': зи'ма і'де 'іде сніг' (Брустури, Криворівня І-Ф), ла'бата зи'ма, за'падна зи'ма, ти'ха зи'ма (Криворівня І-Ф), зи'ма па'де, зи'ма ви'пала на лист (Шепіт Чнв). Як бачимо, на Гуцульщині спостерігається семантична трансформація 'пора року' → 'сніг', яка пояснюється тим, що сніг є необхідним атрибутом зимової пори року. Подібна трансформація зустрічається і на Бойківщині³⁰, а в закарпатських говірках лексема сніг ототожнюється з лексемою зима лише у народній творчості: мы'ла мой'а, мы'ла мой'а, зи'ма бы т'а збы'ла за тот'і колачі, шчо с' від н'а пої'ла (Воловець Зк).

Значення 'найхолодніша пора року' характерне і для більшості слов'янських мов: рос. зима́, блр. зіма́, пол. зима, ч., слц. zima, болг., мак., серб. зима, вл., нл. зута, слн. zima, полаб. zaimā³¹. Походить ця лексема від псл. *zima (< іє. ghei-m) і споріднена із лтв. žiemā, лтс. ziema, прус. zemo та ін.³². У ряді індоєвропейських мов (грецька, вірменська, санскрит) ця лексема маніфестує дві семи: 'пора року' і 'сніг'³³. Це дало підстави мовознавцям уважати, що первинним значенням цієї лексеми було 'сніг; пора, коли випадає сніг'. Таким чином, маємо семантичне протиставлення літо – зима, тобто у календарному році пора снігу протиставляється порі дощів. На думку інших мовознавців, іє. *ghei-m-na, *ghie-m-na, *ghim, можливо, було пов'язане з *ghei- 'лити

(про дощ)³⁴. За такою етимологією, первісною семантикою лексеми *зимá* було 'пора дощів'³⁵. Пізніше розвинулися в індоєвропейських мовах значення 'сніг' і 'час випадання снігу', які відомі усім слов'янським мовам³⁶.

Словниковий склад української мови протягом усієї історії її існування поповнювався за рахунок лексики інших мов. Одним з наслідків таких зв'язків є те, що до лексичного складу українських говорів увійшла значна кількість запозичень. Етимологічні дослідження дають змогу констатувати як достовірні, так і гіпотетичні лексичні запозичення, що ввійшли ще до праслов'янської мови. До таких назв належить лексема *ведро*, яка вживається у центральних полтавських говірках у значенні 'гарна погода'. Відомі тут і її деривати: *виведрило* 'настала гарна погода', *ведрано* 'ясно, сонячно'. У значенні 'гарна погода' зафіксований варіант в'юдро в українській говірці с. Слов'янськ-на-Кубані (Росія), а *відро* – у с. Вишнівка Кантемирського р-ну (Молдова)³⁷.

Лексема *ведро* до словникового складу української літературної мови не входить, не фіксують її і лексикографічні джерела літературної мови. В.С. Ващенко зближує *ведро* зі словами *в'єдрик*, *б'єдрик*, *б'єздрик* тощо, які широко вживаються у народній мові та фольклорі³⁸. Таке ж припущення знаходимо і в Етимологічному словнику української мови, тобто *в'єдрик* – 'той, що прийшов побажати доброї погоди на Новий рік, щоб був урожай'³⁹.

Етимологія слова *ведро* дуже давня. У значенні 'погода' лексема *ведро* відома вже в давньоруських пам'ятках⁴⁰. Картотека Історичного словника української мови фіксує в українських пам'ятках *ведро* 'погода', 'хороша погода' з XVII ст. Відоме це слово і в інших слов'янських мовах: болг. *ведрина* 'свіжа, ясна погода'⁴¹, *ведро* 'ясно (про погоду)'; серб. *ведар* 'ясний, чистий', *ведрина* 'ясна погода', *врѣме је вѣдро* 'ясна погода'⁴²; слн. *vederna*, *vedernica* 'райдуга'; ч. *vedro* 'жара, теплота'; пол. *wiodro*, *wiądro*; вл. *wjedro* 'погода'; нл. *wjadro* 'гарна погода'⁴³. Широко відома ця лексема також і російським говором, де *в'єдро*, *в'єдрие*, *в'єдреньє* 'ясна, тиха, суха і взагалі гарна погода'⁴⁴, *в'єдрие*, *в'єдрее*, *в'єдріна* 'ясна, сонячна погода (як правило літня)⁴⁵, *в'єдрó*, *в'єдрецо* 'ясна, сприятлива погода'⁴⁶, *в'єдро* 'дощова погода, непогода'⁴⁷. Слов'янські форми, можливо, споріднені з двн. *wefar* 'погода', нвн. *Wetter*, англ. *weahter* 'погода'⁴⁸.

Щодо походження лексеми *ведро* відомо кілька гіпотез. Існує думка про зв'язок слов'янських форм (<*vedrŭ) із коренем *(s)ved- 'сушити, сушитися'⁴⁹. На думку інших мовознавців, псл. *vedro походить від прагерм. *wedra* 'рік', що утворилося на германському ґрунті внаслідок словотвірної інновації (безафіксно-семантичний тип), семантичний перехід у якій 'рік' > 'погода' знайшов своє відображення в псл. *vedro⁵⁰.

Як бачимо, на українському ґрунті праслов'янська лексика зазнала певних семантичних трансформацій, які відзначаються також у ряді слов'янських мов. Багатьом назвам, що входять до темпоральної групи лексики, властиве, крім основного часового значення, також метеорологічне. Одним із таких характерних семантичних переходів є перехід 'час' > 'погода'. Такий семантичний розвиток спостерігається не у всьому слов'янському континуумі, а в межах певних мов або навіть у кожній мові зокрема.

Умовні скорочення

Скорочення назв мов і говірок української мови: алб. – албанська, англ. – англійська, блр. – білоруська, бойк. – бойківські, болг. – болгарська, бук. – буковинські, вл. – верхньолужицька, волін. – волинські, двн. – давньовісхоньонімецька, іс. – індоєвропейська, зак. – закарпатські, лтв. – литовська, лтс. – латиська, мак. – македонська, наддністр. – наддністрянські, надсян. – надсянські, нвн. – нововерхньонімецька, нл. – нижньолужицька, поділ. – подільські, покут. – покутські, пол. – польська, полаб. – полабська, поліс. – поліські, полт. – полтавські, прагерм. – прагерманська, прус. – пруська, псл. – праслов'янська, рос. – російська, серб. – сербська, середньонаддніпр. – середньонаддніпрянська, середньополіс. – середньополіські, слн. – словенська, слц. – словацька, слоб. – слобожанські, степ. – степові, східнополіс. – східнополіські, ужан. – ужанські, хорв. – хорватська, ч. – чеська.

Скорочення назв областей України: Днц – Донецька, Жт – Житомирська, Зк – Закарпатська, І-Ф – Івано-Франківська, Кв – Київська, Лг – Луганська, Чнв – Чернівецька, Чрк – Черкаська.

¹Словник української мови. – К., 1971. – Т. I. – С. 102; ²Janów J. Słownik huculski. Opracował i przygotował do druku J.Rieger. – Kraków, 2001. – С. 71; ³Атлас української мови. – К., 1988. – Т. 2. – С. 80; ⁴Janów J. Знач. праця. – С.71; ⁵Шухевич В. Гуцульщина. – Львів, ЗНТШ, 1908. – Т. V. – С. 205; ⁶Етимологічний словник української мови. – К., 1982. – Т. I. – С. 544; ⁷Preobrażenский А. Этимологический словарь русского языка. – М., 1959. – Т. I. – С. 137; ⁸Koseska V. Bułgarskie słownictwo meteorologiczne na tle ogólnosłowiańskim. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1972. – С. 66; ⁹Срезневський І.И. Матеріали для Словаря древнерусского языка. – М., 1958. – Т. I. – С. 534; ¹⁰Толстой Н.И. Из географии славянских слов. 1. Дождь. 2. Саламандра // Вопр. славянского языкознания. – 1962. – № 6. – С. 142–144; ¹¹Preobrażenский А. Указ. раб. – С.137; ¹²Тураўскі слоўнік. – Мінск, 1982. – Т. I. – С. 209; ¹³Желехівський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар. – Львів, 1886. – Т. I. – С. 204–205; ¹⁴Лисенко П.С. Словник поліських говірок. – К., 1974. – С. 162; ¹⁵Онишкевич М.И. Словник бойківських говірок. – К., 1984. – Т. II. – С. 215; ¹⁶Лисенко П.С. Знач. праця. – С. 197; ¹⁷Онышкевич М.М. Лексико-семантическая дифференциация слов, обозначающих погоду, в украинских говорах карпатского ареала // Карпатская диалектология и ономастика. – М., 1972. – С. 173; ¹⁸Шухевич В. Знач. праця. – Т. I. – С. 178; ¹⁹Грінченко Б. Словарь української мови. – К., 1959. – Т. III. – С. 233; ²⁰Курило О. Матеріали до української діалектології та фольклористики. – К., 1928. – С. 120; ²¹Даль В.И. Толковый словарь великорусского языка. – М., 1955. – Т. III. – С.395; ²²Тураўскі слоўнік. – Т. I. – С. 149; ²³Kupiszewski W., Węgiełek-Januszewska Zd. Słownictwo Warmii i Mazur. Astronomia ludowa, miary czasu i meteorologia. – Wrocław, 1959. – С. 46; ²⁴Коплар Д., Доротьякова В., Филкусова М., Васильева Е. Словацко-русский словарь. – М., Братислава, 1976. – С. 335; ²⁵Фасмер М.М. Этимологический словарь русского языка. – М., 1973. – Т. IV. – С. 318; ²⁶Габовицтяк А. О некоторых причинах лексической дифференциации в словацких диалектах // Сов. славяноведение. – 1978. – № 6. – С. 64; ²⁷Словник праслов'янські / Pod red. F. Sławskiego. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1974. – Т. II. – С. 116; ²⁸Фасмер М.М. Указ. раб. – С. 318; ²⁹Грінченко Б. Знач. праця. – Т. IV. – С. 446; ³⁰Атлас української мови. – К., 1984. – Т. I. – Карта 354; ³¹Там само; ³²Онишкевич М.И. Знач. праця. – Т. I. – С. 308; ³³Етимологічний словник української мови. – К., 1985. – Т. II. – С. 262; ³⁴Там само. – Т. II. – С. 262; ³⁵Кочерган М.П. Назви часових понять в українській мові : Дис. ... канд. філол. наук. – К., 1967. – С. 190; ³⁶Етимологічний словник української мови. – Т. II. – С. 262; ³⁷Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Т.В. Краткий этимологический словарь русского языка. – М., 1961. – С. 120; ³⁸Трубачев О.Н. Славянские этимологии. 1-7. 1. Зима // Вопр. языкознания. – 1957. – Вып. 2. – С. 29–30; ³⁹Шанский Н.М. Указ. раб. – С. 120; ⁴⁰Атлас української мови... – Т. III.– Коментар № 134; ⁴¹Ващенко В.С. З історії та географії діалектних слів. – Харків, 1962. – С. 11; ⁴²Етимологічний словник української мови. – Т. I. – С. 344;

- ⁴⁰Срезневский И.И. Знач. праця. Т. I. – С. 232; ⁴¹Болгарско-русский словарь. – М., 1966. С. 69; ⁴²Сербско-хорватско-русский словарь / Сост. Н.И. Толстой. – М., 1958. – С. 64; ⁴³Етимологічний словник української мови. – Т. I. – С. 344; Преображенский А. Указ. раб. – С. 69; ⁴⁴Даль В.И. Знач. праця. – С. 174–175; ⁴⁵Словарь русских народных говоров. – М.; Л., 1973. Вып. 4. – С. 93; ⁴⁶Щербакова Л.Е. Элементы лексики прошлого в говорах русского языка (древнерусская метеорологическая лексика и пермские говоры) // Живое слово в русской речи Прикамья. – Пермь, 1979. – С. 12; ⁴⁷Бухарева Н.Т. Сибирская лексика и фразеология. – Новосибирск, 1983. – С. 62; ⁴⁸Етимологічний словник української мови. – Т. I. – С. 344; ⁴⁹Там само. – С. 344; ⁵⁰Мартынов В.В. Лингвистические методы обоснования гипотезы о вислодрской прародине славян. – Минск, 1963. – С. 28.

Наталія Остролюцька

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

МОРФЕМНА БУДОВА ЗАЙМЕННИКІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У сучасній морфеміці й морфології членування змінюваних частин мови на словозмінну основу (власне кореневу морфему) і флексію, як правило, не викликає труднощів. Лише в окремих займенниках (*я, ти, ми, ви, хто, що, цей, той, мій, твій, свій, чий*) та похідному від займенника числівнику *один* межа між основою і флексією проводиться по-різному. Причини цього об'єктивні та певною мірою суб'єктивні. Об'єктивні труднощі викликані походженням займенників (над сучасною мовою тяжіють залишки реліктового членування) та його сучасною частиномовною невизначеністю ("прозорість" флексії залежить від частиномовної співвіднесеності займенника; "найпрозорішими" є флексії прикметникових займенників, найменш прозорі – іменникові). Суб'єктивний фактор членування викликаний науковою концепцією вченого.

У традиції давніх українських граматик займенник прийнято подавати як морфемно не членовану частину мови, зокрема в "Грамматике малороссийскаго нарѣчя" О. Павловського¹, "Українській граматиці" Є. Тимченка², "Короткій граматиці української мови" П.Залозного³, "Украинской грамматике" М. Грунського⁴, "Українській граматиці для школи" Г. Шерстюка⁵, у "Нормах української літературної мови" Олекси Синявського⁶. У займенниках, зазначав О.М. Пешковський, або зовсім не можна, або дуже важко визначити основу і флексію⁷.

Неоднозначність членування зазначених займенників зберігається і в сучасних вузівських підручниках і посібниках, а також у монографічних виданнях. Одні граматики не подають і не коментують особливості морфемної будови займенників ("Курс сучасної української мови"⁸, "Сучасна українська літературна мова. Морфологія"⁹, "Курс сучасної української літературної мови"¹⁰, "Современный русский язык"¹¹). В інших – помітною є поляризація поглядів на членування форм прямих і непрямих відмінків.

На основі огляду наукової літератури пропонується осмислення морфемної будови займенника з погляду сучасного стану української мови.

Іменникові займенники. Щодо початкової форми *особових* займенників *я, ти, ми, ви* простежуються три погляди.

Згідно з першим – *я, ми, ти, ви* у Н. в. є морфемно не подільними. Такого погляду, з різною аргументацією, дотримуються М.А. Жовтобрюх¹², О.К. Безпояско¹³, М.Я. Плющ¹⁴, М.М. Шанський і О.М. Тихонов¹⁵.

М.А. Жовтобрюх поділяє прономінативи на прості, або первинні, й складні, або похідні. Характерною особливістю багатьох простих займенників, на його думку, є відсутність у вихідній формі морфемного членування (*я, ти, ми, ви...*)¹⁶. Для М.Я. Плющ, М.М. Шанського і О.М. Тихонова визначальним, очевидно, є факт суплетивності відмінкових форм, з-поміж яких лише у непрямих відмінках можна встановити закінчення.

Не цілком зрозуміло є логіка подання особових займенників. З парадигматичних матриць, наведених в "Украинской грамматике", і коментарів до них також не зрозуміло, чи *я* і *ти* мають нульову флексію, чи вони є взагалі нечленовані¹⁷.

Відповідно до другого погляду займенники¹⁸ "можна розглядати як морфемно членовані, тому що в субстантивів і ад'єктивів чітко виділяються морфемні флексії <...>, вони формують ряди спільно структурних слів (із спільним закінченням)..."¹⁹. Однак межу між основою і флексією в різних групах займенників мовознавці проводять по-різному.

А.А. Залізник²², В.О. Плотнікова²¹, В. Ожоган²⁰, ідентифікують у Н. в. однини субстанціально не виражену флексію - \emptyset : *їа- \emptyset , ти- \emptyset* ; множини – флексію -и: *м-и, в-и*, які є "нестандартні умовні" (А.А. Залізник), виділені замість стандартних *а, і*²³. Оскільки *ти*, як стверджує В. Ожоган, не має інших споріднених форм з відповідною основою *т-*, тому ні коренева морфема *т-*, ні закінчення *-и* у ній не можуть бути виділені, а отже й виділяти флексію *-и* у займеннику *ти* немає підстав. Натомість у формах Н. в. *м-и, в-и* виділити закінчення *-и* можна на підставі того, що вони виступають окремим лексико-граматичним розрядом і як підклас субстантивів входять у загальну парадигму імен²⁴: *м-и, діт-и, в-и, батьк-и*.

Нульову флексію у займенників *я, ти* (подібно до іменників *стіл, кінь*) визнає Є.В. Клобуков²⁵, однак *ми, ви*, на його думку, не є формами множини і відповідних флексій не мають.

На наш погляд, більш умотивованим є інший морфемний поділ особових займенників: *ї-а, т-и, м-и, в-и*. В.О. Горпинич обґрунтовує таке членування тим, що, по-перше, "визнати нульове закінчення в займенниках *я (ја- \emptyset), ти ти- \emptyset)* – значить допускати, що в українській мові існують іменні основи з кінцевим голосним *-а, -и*, з чим погодитися не можна, бо відомо, що в усіх слов'янських мовах іменні основи закінчуються приголосним" (основи на голосні внаслідок перерозподілу "віддали" ці кінцеві голосні закінченням), й, по-друге, "основи *ј-(я), т-(ти)* <...> співвідносяться з іншими семантично та парадигматично спорідненими формами і легко сполучаються з флексійними морфемами інших відмінків: *ј-а (я), ј-ї (ї), ј-іі (їі), ј-ім (ім), ј-іх (іх); т-и (ти) – т-об-і, т-об-ою, т-еб-е*"²⁶.

У непрямих відмінках переважна більшість граматик – і українських, і російських – фіксує однакові флексії. Лише М.М. Шанський і О.М. Тихонов у формах множини *ми, ви* виділяють "непродуктивні та нерегулярні закін-

чення" **-с, -м, -ми**: *на-с, на-м, ва-с, ва-м, на-ми, ва-ми, (о) на-с, (о) ва-с*²⁷. Зважаючи на універсальний характер оформлення іменних основ на приголосну, така сегментація не є вмотивованою, а отже й прийнятною. Історія формування займенників підтверджує сучасні флексії **-ас, -ам, -ами**²⁸.

Особливість морфемної будови *питально-відносних* займенників *хто, що* також виявляється у відповіді на питання, чи членується форма *Н. в.* на основу і флексію і якою саме є флексія. М.А. Жовтобрюх²⁹, О.К. Безпояско³⁰, виходячи з того, що генетично "первинні займенники морфологічно не членуються"³¹ вважають їх морфемно не подільними і в сучасній мові. Подібного погляду дотримуються М.М. Шанський і О.М. Тихонов³². Натомість М.Я. Плющ³³, А.П. Грищенко³⁴, В. Ожоган³⁵, РГ-80³⁶, визнають за *-о* статус флексії: *хт-о, щ-о*. На користь цього можна навести такі аргументи: по-перше, відповідно до сучасного частиномовного статусу *хто, що* є іменниками (займенниковими іменниками), а отже, як і іменники, повинні мати форми словозміни; по-друге, на тлі інших відмінкових форм форма *Н. в.* не може не мати закінчення *й*, по-третє, таким закінченням варто визнати *-о*, що оформляє основу на приголосну.

Прикметникові займенники в основному мають флективні парадигми, подібні до власне прикметникових (твердого, м'якого чи мішаного типу відмінювання). Лише окремі з них демонструють відмінні набори флексій.

Різна ідентифікація флексій у початковій формі вказівних *той, цей, присвійних мій, твій, свій* і питально-відносного *чий* займенників у синхронії викликана тими змінами, що відбулися в діяхронії, оскільки в будь-якій синхронно досліджуваній системі мовної системи співіснують і осмислюються елементи минулого, сучасного й можливого майбутнього стану³⁷. Історично за фонетичною будовою корені неособових займенників поділяються на дві групи:

а) ті, що є сполученням однієї чи двох приголосних фонем з голосною: *моу* (← **mo-jь* ← **mo-io-*), *твоу* (← **tvo-jь* ← **tvo-io-*), *своу* (← **svo-jь* ← **svo-io-*), *наш* (← **našь* ← **nas-jь* ← **nōs-io-*), *вашь* (*← **vašь* ← **vas-jь* ← **vōs-io-*), *он-ь* (← **op-ь*), *сам-ь* (← **sam-ь*) тощо. Займенники, корені яких належать до цієї групи у східнослов'янських мовах зазнали головним чином фонетичних, а не структурних змін;

б) ті, які складаються з одного приголосного: *ть* (← **t-ь*), *сь* (← **s-ь*), *и* (← **j-ь*), *кьто* (← **k-ь-t-o*), *чьто* (← **č-ь-t-o*), *кьи* (← **k-ь-j-ь*) тощо.

Корені цих займенників із занепадом редукованих і перетворення коротких за своєю фонетичною будовою слів на слова антонічні зазнали структурних змін. Так, для давніх українських вказівних займенників типовим було поширення форм *ть + jь, ть + ja, ть + je, сь + jь, сь + ja, сь + je*, утворення членної форми додаванням анафоричного родового займенника, відмінкові форми якого перетворилися на прикметникові флексії³⁸, що сприяло структурному оформленню цієї частини мови (пор. утворення форм повних прикметників *новь + jь, нова + ja, novo + je*)³⁹, на відміну від російського *тот* ← (*ть + ть*), форми якого утворилися шляхом редукації, або повторення, основи⁴⁰. Тобто, флексії прикметникових вказівних займенників української мови, як і флексії прикметників, походять від

одного структурного елемента – анафоричного займенника: *їь* → *-ой*, *-ей*, *-ий*, *-ій*, однак унаслідок фонетичних змін мають різне фонемне оформлення першого вокального елемента.

Присвійні займенники утворилися від основ *мо-*, *тво-*, *сво-*, *чь-* за допомогою детермінативів, або основотворчих суфіксів – *ї-* (ч. р., с. р.) і *їа* (ж. р.)⁴¹, функціональність яких зводиться до утворення основ слів.

У сучасних граматиках існує три репрезентації кореня (основи) і флексії у Н. в. однини. Перша: М.А. Жовтобрюх виділяє флексії *-ий*, *-ой*, *-ей*, *-ій*: *ч-ий*, *т-ой*, *ц-ей*, *м-ій*, *св-ій*⁴². Друга: М.Я. Плющ не вважає флексіями *-ой*, *-ей*, *-ій*, але вичленовує флексію *-ий* (*ч-ий*)⁴³, як у прикметників: *блакитн-ий*, *зелен-ий*. Третя: В. Ожоган⁴⁴, А.П. Грищенко⁴⁵, А.А. Залізняк⁴⁶, В.О. Плотнікова⁴⁷, І.Г. Милославський⁴⁸ вважають, що всі названі займенники, як і посесивні прикметники типу *сестрин*, *братів*, мають флексію *-ø*.

На наш погляд, доцільно у Н. в. чол. р. одн. займенників – присвійних *мій*, *твій*, *свій* і співвідносного з ними питально-відносного *чий* – виділяти флексію *-ø*. Це узгоджується з їхнім входженням до розряду посесивних прикметників типу *мамин-ø*, *син'ів-ø*, які в Н. в. одн. мають коротку форму. У формах непрямих відмінків вони, як і власне прикметники, мають звичайні прикметникові закінчення й подібні морфологічні зміни в основі – чергування голосних *і* – *о*: *син'ів-ø* – *синов-ого...*; *брат'ів-ø* – *братовому...*; *мій-ø*, *м-ого* і *мої-ого*, *мої-ому*, *мої-ім*; *твій-ø*, *тв-ого*, *твої-ому*, *твої-ім*; *с'вій-ø*, *св-ого* і *свої-ого*, *свої-ому*, *свої-ім*; *чий-ø*, *чий-ого*, *чий-ому*, *чий-ому*, *чий-ім*.

За аналогією до розглянутих вище займенників мовознавці (М.Я. Плющ⁴⁹, А.П. Грищенко⁵⁰, В. Ожоган⁵¹, А.А. Залізняк⁵², В.О. Плотнікова⁵³, І.Г. Милославський⁵⁴) визнають і нульову флексію в початковій формі вказівних займенників *той*, *цей*. Морфологія основ *-той-*, *-т'ій-*, *-т-*, *-т'-*; *-цей-*, *-ц'ій-*, *-ц-*, *-ц'-* (*той-ø*, *т-им*, *т'-і*; *цей-ø*, *ц-им*, *ц'-ого*) передбачає і відповідний флексійний набір: *-ø*, *-им*, *-і*, *-ого*.

В.О. Горпинич пропонує інше морфемне сегментування, виділяючи флексії *-ой* і *-ей*. Мовознавець вважає підставою для такого членування співвіднесеність споріднених основ і здатність до поєднання з флексіями у межах парадигми: *т-ой*, *т-ому*, *т-им*, *т-е*, *т-ейе*, *т-а*, *т-айа*, *т-у*, *т-уйу*, *т-ойі*, *т'-ій*, *т'-ійейі*, *т-ойу*, *т'-ійейу*, *т'-ій*; *ц-ей*, *ц'-ого*, *ц'-ому*, *ц-им*, *ц'-ому*, *ц'-ім*, *ц-е*, *ц'-а*, *ц'-у*, *ц'-ій*⁵⁵. Додамо, що хоч закінчення *-ой* і *-ей* (як, зрештою, й деякі інші) і не є типовими для прикметникового типу відмінювання, однак словозмінна структура займенників *той*, *цей* не аналогічна структурі займенників *мій*, *твій*, *свій*, *чий*, що простежується в парадигматичній матриці основ. Нульову флексію мають у Н. в. займенники з йотованою основою, яка зберігається у процесі словозміни, модифікуючись за рахунок чергування *і* – *о* або усичення її фіналі *ій* – *#!*. Основи *-той-* і *-цей-* демонструють іншу парадигматичну схему в непрямих відмінках.

Крім того, лексеми *т-ой*, *ц-ей*, *мії-ю*, *твії-ю* хоч і належать до прикметникових, однак мають різне семантичне навантаження: перші мають значення дейктичності, а другі – посесивності.

Таким чином, зважаючи на те, що кожна словоформа відмінюваного слова членується на основу і флексію⁵⁶, а також беручи до уваги частини-мовний статус займенників як займенникових іменників і прикметників, вважаємо, що, по-перше, всі без винятку займенники членуються на основу і флексію; по-друге, за системою флексій вони, в основному, співвідносні з флективними парадигмами іменників і прикметників.

Отже, реалізація флексій займенників має таке фонемне вираження у називному відмінку: *ї-а*, *т-и*, *м-и*, *в-и*; *хт-о*, *шч-о*; *мії-ю*, *твії-ю*, *с'вії-ю*, *чій-ю*; *т-ой*, *ц-ей*.

З-поміж усіх числівників особливих коментарів потребує лише числівник *один*, складна семантична і граматична природа якого (крім значення кількісного числівника, він зберігає значення інших частин мови – займенника, прикметника, а також зберігає займенниковий тип відмінювання у сучасній мові, що пояснюється його походженням від займенникового кореня⁵⁷) у граматиках репрезентована двома різними за формою вираження флексіями ж. р. у Р. та О. в. – прикметниковою і займенниковою:

1) *-ейі*, *-ойі*; *-ейу*, *-ойу* (К.Г. Городенська⁵⁸, ТМУМ⁵⁹, А.П. Грищенко і Л.І. Мацько⁶⁰, УГ⁶¹);

2) *-ійейі*, *-ойі*; *ійейу*, *-ойу* (Г. Шерстюк⁶², М.А. Жовтобрюх⁶³ і К. Білодід⁶⁴, В.С. Ільїн⁶⁵).

Невідповідність графіки й фонології призводить, з одного боку, до асиметрії плану вираження графічних і фонемних флексій, а з другого – іноді породжує сумніви щодо правомірності проведення морфемних меж. Хоч "поділ словоформ на основу і флексію має елемент умовності і може проводитися по-різному залежно від мети і характеру опису"⁶⁶, все ж таки простежуються певні загальні закономірності морфемного членування, з урахуванням специфіки флексії як словозмінної морфемі.

	Однина		Множина	Однина		Множина
<i>Н.</i>	Один-ю, -е	Одн-а	Одн'-і	Всч'-ю, -е	Всч'-а	Всч'-і
<i>Р.</i>	Одн-ого	Одн-ойі Одн'-ій-ейі	Одн-их	Всч'-ого	Всч'-ій-ейі	Всч'-их
<i>Д.</i>	Одн-ому	Одн'-ій	Одн-ими	Всч'-ому	Всч'-ій	Всч'-ім
<i>З.</i>	Один-ю, -е Одн-ого	Одн-у	Одн'-і Одн-их	Всч'-ю, -е Всч'-ого	Всч'-у	Всч'-і
<i>О.</i>	Одн-им	Одн-ойу Одн'-ій-ейі	Одн-ими	Всч'-ім	Всч'-ій-ейу	Всч'-іма
<i>М</i>	Одн-ому, Одн'-ім	Одн'-ій	Одн-их	Всч'-ому Всч'-ім	Всч'-ій	Всч'-их

У нашому випадку сумнівним є сегмент /ій/, який автори відносять або до основи, або до флексії. У першому випадку *-ій-* можна розглядати як формотвірний суфікс, функціонально подібний до *-ат-*, *-ен'-*, *-ер'-*, *-ес-* (*тел'-ат-и*, *ім-ен'-і*, *мат'-ер'-і*, *неб'-ес-а*): *одн-а*, *одн'-ій-ейі*, *одн'-ій-ейу*.

У другому – /й/ формус властиві лише займенниковій словозміні флексії⁶⁷: *т-а, т'-ійейі, т'-ійейу; одн-а, одн'-ійейі, одн'-ійейу; вс'-а, вс'-ійейі, вс'-ійейу; ц'-а, ц'-ійейі, ц'-ійейу*, які є нестягненими формами⁶⁸ подібно до *ц'-аїа, т-ейе, т'-ійіі*. Функціонування паралельних рядів у сучасній мові⁶⁹ (*т'-ійейі, т-ойі, т'-ійейу, т-ойу*) пояснюється результатом взаємин членної та нечленної форм, фонетичними змінами, скороченням, схрещенням форм у діяхронії⁷⁰.

Фонемний ряд *-ійейі, -ійейу* зі структурного погляду (ГПГПГ) не відповідає класичній довжині флексій, хоч і містить характерні для закінчення сполуки голосних та приголосних фонем. Мова накладає обмеження на довжину словозмінного афікса, який традиційно у слов'янських мовах сягає меж від нуля до трьох фонем. Флексійні морфемні репрезентовані мінімальною кількістю структурних типів, а у випадках, коли флексія виходить за межі одного складу, мова йде про сполуку з декількома флексіями⁷¹. Наявність структурної паралелі дозволяє переосмислити традиційне морфемне членування словоформ⁷² у синхронії.

У сучасному мовознавстві простежується тенденція до визнання морфематично неелементарних флексій, що складаються з формативів, між якими або розподіляються граматичні значення⁷³ (Н.О. Янко-Триницька⁷⁴, І.Г. Милославський⁷⁵, І.В. Козленко⁷⁶), або безвідносно до розподілу граматичних значень (М.С. Трубецький⁷⁷, М. Луценко⁷⁸). З огляду на розширене розуміння флексії як комплексу формотвірних афіксальних морфем, фіналі *-ій-ейу, -ій-ейі (одн'-ій-ейу, одн'-ій-ейі, вс'-ій-ейу, ц'-ій-ейі, т'-ій-ейу, т'-ій-ейі вс'-ій, вс'-ій-ейу, вс'-ій-ейі)* можна було б вважати неелементарними флексіями, обидва компоненти яких несуть граматичне навантаження, а крім того, їх структури та фонемне наповнення відповідають типології словозмінних морфем у слов'янських мовах.

¹Огієнко І. Граматика української мови О. Павловського 1818. – К., 1918. – С. 12–14;
²Тимченко Є. Українська граматики. – К., 1917. – С. 111–115; ³Залозний П. Коротка граматики української мови. – К., 1918. – Ч. 1. – С. 29–31; ⁴Грунський Н.К. Украинская грамматика. – К., 1918. – С. 26–28; ⁵Шерстюк Г. Коротка українська граматики для школи. – Полтава, 1907. – С. 35–37; ⁶Синявський Олександр. Норми української літературної мови. – Львів, 1941. – С. 66–70;
⁷Пешковський А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1956. – С. 154–156; ⁸Курс сучасної української мови / За ред. Л.А. Булаховського. – К., 1951. – Т. 1. – С. 461–467; ⁹Матвієв І.Г. Займенник // Сучасна українська мова. Морфологія. – К., 1969. – С. 278–282; ¹⁰Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української мови. – К., 1972. – С. 300–305; ¹¹Современный русский язык / Под ред. В.А. Белошапковой. – М., 1989. – С. 458–463; ¹²Жовтобрюх М.А. Займенник у системі частин мови // Мовознавство. – 1994. – № 6. – С. 20; ¹³Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматики української мови. Морфологія. – К., 1993. – С. 18; ¹⁴Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П. Грищенка. – К., 2002. – С. 357; ¹⁵Шанский Н.М., Тихонов А.Н. Современный русский язык : В 3 ч. – М., – 1986. – Ч. 2. Словообразование. Морфология. – С. 146; ¹⁶Жовтобрюх М.А. Знач. праця. – С. 20; ¹⁷Украинская грамматика. – К., 1986. – С. 150, 151; ¹⁸Горпинич В.О. Українська морфологія. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 160, 161; ¹⁹Ожоган В. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови. – К., 1997. – С. 17; ²⁰Зализняк А.А. Грамматический словарь русского языка. Словоизменение. – М., 1977. – С. 26–27; ²¹Русская грамматика. – М., 1980. – Т. 1. – С. 535; ²²Ожоган В. Знач. праця. – С. 18; ²³Зализняк А.А. Русское именное словоизменение. – М., 1967. – С. 232; ²⁴Ожоган В. Знач. праця. – С. 18; ²⁵Современный русский литературный язык / Под ред. П.А. Леканта. – М., 1988. – С. 212, 213; ²⁶Горпинич В.О. Знач. праця. – С. 160;

- ²¹Шанский Н.М., Тихонов А.Н. Знач. праця. – С. 146; ²⁸Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови. – К., 1970. – Ч. 2. – С. 70 – 73; ²⁹Жовтобрюх М.А. Знач. праця. – С. 20; ³⁰Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Знач. праця. – С. 18; ³¹Там само. – С. 18; ³²Шанский Н.М., Тихонов А.Н. Знач. праця. – С. 146; ³³Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П. Грищенка. – С. 357; ³⁴УГ-86. – С. 151; ³⁵Ожоган В. Знач. праця. – С. 12; ³⁶РГ-80. – Т. 1. – С. 538; ³⁷Вахек Й. Лингвистический словарь Пражской школы. – М., 1964. – С. 196; ³⁸Майтинская К.Е. Местоимения в языках разных систем. – М., 1969. – С. 116; ³⁹Грищенко А.П. Прикметник // Історія української мови. Морфологія. – К., 1978. – С. 169, 170; ⁴⁰Самійленко С.П. Знач. праця. – С. 41, 42, 18, 19; ⁴¹Там само. – С. 16, 18, 28, 132; ⁴²Жовтобрюх М.А. Знач. праця. – С. 20, 21; ⁴³Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П. Грищенка. – С. 358, 359; ⁴⁴Ожоган В. Знач. праця. – С. 11, 13, 14; ⁴⁵УГ-86. – С. 155 – 157; ⁴⁶Зализняк А.А. Грамматический словарь... – С. 27, 61–66; ⁴⁷РГ-80. – Т. 1. – С. 550–554; ⁴⁸Милославский И.Г. Морфологические категории современного русского языка. – М., 1981. – С. 139; ⁴⁹Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П. Грищенка. – С. 358, 359; ⁵⁰УГ-86. – С. 155 – 157; ⁵¹Ожоган В. Знач. праця. – С. 11, 13–15, 19; ⁵²Зализняк А.А. Грамматический словарь... – С. 27, 61–66; ⁵³РГ-80. – Т. 1. – С. 550–554; ⁵⁴Милославский И.Г. Знач. праця. – С. 139; ⁵⁵Горпинич В.О. Знач. праця. – С. 160; ⁵⁶Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. – К., 2004. – С. 10; ⁵⁷Арпелко Г.П., Городенська К.Г., Щербатюк Г.Х. Числівник української мови. – К., 1980. – С. 147; ⁵⁸Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Знач. праця. – С. 150; ⁵⁹Вихованець І., Городенська К. Знач. праця. – С. 175; ⁶⁰Сучасна українська мова / За ред. А.П. Грищенка – С. 348; ⁶¹УГ-86. – С. 158, 159; ⁶²Шерстюк Г. Знач. праця. – С. 32; ⁶³Жовтобрюх М.А. Українська літературна мова. – К., 1984. – С. 146; ⁶⁴Белодед І.К., Жовтобрюх М.А. Украинский язык // Индоевропейские языки / Отв. ред. В.В. Виноградов. – М., 1966. – Т. 1. – С. 140; ⁶⁵Ільїн В.С. Словозміна // Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л.А. Булаховського. – К., 1951. – Т. 1. – С. 464, 465; ⁶⁶Зализняк А.А. Русское именное словоизменение. – С. 112; ⁶⁷Белодед І.К., Жовтобрюх М.А. Знач. праця. – С. 140; ⁶⁸Ващенко В.С. Полтавський говір. – Харків, 1957. – С. 334–336; ⁶⁹Ільїн В.С. Знач. праця. – С. 464; ⁷⁰Груньський М., Ковальов П. Історія форм української мови. – Харків, 1931. – С. 225; ⁷¹Трубецкой Н.С. Морфологическая система русского языка // Трубецкой Н.С. Избр. труды по филологии. – М., 1987. – С. 77; ⁷²Полова Т.В. Морфологические типы субстантивных парадигм в современном украинском литературном языке // Славянская морфология. Субстантивное словоизменение. – М., 1987. – С. 54; ⁷³Козленко І.В. Флексивна система дієслова в українській мові // Вісн. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. – 2000. – № 9. – С. 41; ⁷⁴Янко-Триницкая Н.А. Основа и флексия в русском языке // Фонетика. Фонология. Грамматика. – М., 1971. – С. 305, 310, 311; ⁷⁵Милославский И.Г. Знач. праця. – С. 14, 15; ⁷⁶Козленко І.В. Знач. праця. – С. 41–48; ⁷⁷Трубецкой Н.С. Знач. праця. – С. 77; ⁷⁸Луценко Н. О природе флексии // Лингвистичні студії. – 2004. – № 12. – С. 20–28; ⁷⁹Милославский И.Г. Знач. праця. – С. 15.

Оксана Костів

Львівський національний університет імені Івана Франка

ВИЯВИ ДИНАМІКИ І СТАТИКИ ДІАЛЕКТНОГО МОВЛЕННЯ В ЗОНІ ВІБРАЦІЙ

Макродослідження українського діалектного простору поставило перед сучасною лінгвогеографією низку проблем, однією з яких є виявлення зон змішаності та перехідності у смузі міждіалектних (і міжмовних) контактів. Враховуючи те, що контури ареалів, особливо межі між діалектними просторовими конструкціями нечіткі та розмиті, доцільно використовувати термін "зона вібрацій". Якщо про лінгвістичний ареал можемо говорити тоді, коли ізоглоса

чітко визначає його межі, то зона – це територія, що об'єднує декілька подібних мікроареалів, для якої характерна неточність, приблизність меж¹. Поняття "зона вібрацій" теоретично обґрунтовує Л. Коць-Григорчук, визначаючи її як місце зіткнення або взаємонакладання латеральних частин периферійних ареалів чи маргінальних ареалів суміжних просторових конструкцій, основними ознаками яких є нестабільність одиниць, співіснування паралельних діалектних структур, часто із семантичним розрізненням, гіперизмів, контамінованих сполук, збереження архаїзмів². Виникнення зони вібрацій можливе за умови зіткнення частин суміжних діалектних просторових конструкцій. У такому випадку можна констатувати взаємодію ареалів, але важко передбачити характер і наслідки цієї взаємодії.

Територію наддністрянсько-подільського міждіалектного суміжжя описують як компактну, "гостру" порівняно з подільсько-середньонаддніпряньською. "Цю межу творить широка смуга говірок, яким притаманна різнодіалектна аплікація та, зрідка, наявність специфічних локальних явищ, що не сягають жодного із взаємодіючих діалектів"³. Перехрещення гетерогенних ареалів, унаслідок чого наддністрянський ареал накладається на західно-подільський, детермінує утворення і співіснування паралельних форм на різних структурних зрізах, а це, у свою чергу, приводить до виникнення зон змішаності (з частими паралелями).

На матеріалі карт II тому Атласу української мови (АУМ) можемо виявити ті риси, які свідчать про змішаність та, імовірно, – про перехідність на наддністрянсько-подільському діалектному суміжжі. Умовні межі зони можна окреслити так: на заході – р. Серет, на сході – р. Збруч, на півночі – витоки р. Горині, на півдні – р. Дністер, а також прилеглі території. Діалектологи та лінгвогеографи трактували по-різному діалектну специфіку говірок між Серетом і Збручем східного та західного периферійного подільського обширу. Так, наприклад, К. Михальчук⁴ на "Карті южнорусских нарѣчій и говорів" (1871) виділяє в межах червоноруського наріччя значну територію – подільсько-холмський або власне русинський говір, що охоплює територію по обидва боки Збруча. Західну межу цієї території автор проводить по лінії Заліщики – Чортків – Тернопіль – Золочів (обабіч р. Серет (в автора – р. Серед), а східну – через н.п. Нова Душиця – Проскурів – Чорний Острів (в основному – це сучасні межі подільського діалектного обширу). На карті українських говорів І. Зілінського⁵ межа між наддністрянськими (опільськими) говірками та подільськими проходить уздовж ріки Серету. А вже на карті українських говорів Ф. Жилка східна межа наддністрянських говірок – це густе пасмо ізглас, які проходять приблизно по р. Збруч на схід чи на захід від неї – від м. Гусятин (Тернопільська обл.). Аналогічною є межа між наддністрянськими та подільськими говірками на вміщеній у третьому томі АУМ карті говорів І. Матвіяса⁶.

Отже, територію зіткнення наддністрянських і подільських говірок визначали неоднаково, виділяючи зону вібрацій, яка сьогодні пролягає умовно між р. Серетом і р. Збручем. Периферія наддністрянського обширу – це межа важливих для цієї території рис різних структурних зрізів. За свідчен-

нями сучасних лінгвогеографічних досліджень, Наддністрянщина вміщує одне з найбільших на українській території мовотворчих ядер⁷, тому особливо важливо зрозуміти напрями і силу поштовхів, які воно здійснювало. Карта № 402.11 тому АУМ "Наддністрянські ареали" (автор Ф. Жилко) та окремі карти фонетичних, морфологічних лексичних, синтаксичних рис дозволяють виявити межі ймовірно найдавніших наддністрянських рис (подаємо від максимально віддаленої, а отже, найдавнішої східної межі на території Поділля, – до новіших рис, східна межа яких міститься в зоні вібрацій): ареал лексеми *оди^енаїцім'* (карта № 229, автор М. Онишкевич); ареал протези [в] у лексемі *вор'іх* (карта № 125, автор Я. Закревська); ареал звукової будови іменника *'віім'* – *віім* (карта № 101, автор Д. Бандрівський); ареал форми називного відмінка складних числівників два з половиною, три з половиною – *п'їтрет'а*, *п'їчверта* (карта № 228, автор М. Онишкевич); ареал форми давального відм. однини *теп'ам'у*, *теп'ату* (карта № 187, автор М. Онишкевич); ареал прислівника *крадуїемци 'крадькома'* (карта № 167, автор Л. Григорчук); ареал дієслівних форм *дас*", *їіс*" *'даси*", *'іси*" (карта № 243, автор Я. Закревська); ареал лексеми *мако г'ін* (карта № 289, автор П. Приступа); ареал лексеми *стрих 'горище над хатою'* (карта № 279, автор П. Приступа); ареал лексеми *кац'уба 'кочерга'* (карта № 282, автор Л. Григорчук); ареал форм із переголосом *'саж'е*, *'саж'і* (карта № 48, автор А. Залеський).

З уваги на те, що на Поділлі розпочинається рівномірний розподіл наголосової сили⁸, для території, східною межею якої є наддністрянсько-подільське порубіжжя, характерний поступовий занепад ареалу збільшення еспіраторної сили наголошених складів, що приводить до різних асимілятивних змін. Зона між ріками Серетом і Збручем – територія локалізації периферії важливих фонетичних рис, зумовлених акцентуаційними особливостями: асимілятивної зміни [о] перед складом з наголошеними [у], [і], послідовної асиміляції дзвінких приголосних перед глухими. На території наддністрянсько-подільського суміжжя завершується послідовне оглушення дзвінких приголосних у позиції абсолютного кінця слова та на межі морфем перед наступним глухим консонантом – *шлуп*, *'замуш*, *п'ітс'таві^ели*, *'вести*. Локалізація латеральних частин наддністрянських говірок вказує на поступовий занепад особливостей цього діалектного обширу, тому можна виявити елементи мовної динаміки також у розпаді ареалу переголосу [а] > [е] після м'яких приголосних, шиплячих і [й] – *гор'нетко*, *ни'д'і'ле*, *'зробїет*, *бура'ч'енка*.

Однією з істотних рис зони вібрацій на наддністрянсько-подільському діалектному суміжжі є наявність полонізмів і слів з інших мов, які ввійшли в українську через посередництво польської. Передусім це риси фонетичного, морфологічного та лексичного рівнів. До особливо виразних полонізмів на наддністрянсько-подільському порубіжжі належить ареали одзвінчення глухих приголосних перед сонорними [м] та [н] – *хт'ілізмо*, *дєз'ни'хтос^е*, а також закінчення *-ом* на місці *-ею* чи *-ою* в іменниках і

займенниках жіночого роду *голо¹вом, до¹лон¹ом, том, н¹ом, ¹нейом*, на межі якого К. Дейна¹⁰ виявив контаміновані сполуки (часто паралельно з основними), утворені внаслідок злиття *-оу* та *-ом*: *ру¹коу¹, тоу¹, доро¹гоу¹, бі¹доу¹ // бі¹доу*, що може бути свідченням формування ознак перехідності.

Вивчення зони вібрації на межі наддністрянських і подільських говірок методом накладання ареалів, дозволяє стверджувати, що цей тип діалектної просторової конструкції відрізняється від більшості діалектних одиниць особливими виявами динаміки діалектного мовлення. На цій території рідко відбувається співдія та взаємовідштовхування рис суміжних говірок – подільських і наддністрянських – у зв'язку з односторонньою експансією наддністрянських рис. Територія подільських говірок не змогла витворити значного опору наддністрянським говіркам, хоча і на цьому діалектному обширі засвідчено поодинокі гіперизми та контамінації. На цій діалектній території, на відміну від суміжної з північної сторони, тобто найбільшої зони вібрації, зона перехідності як вияв такої співдії чи взаємовідштовхування на зіткненні латеральних частин ареалів суміжних діалектних просторових конструкцій є менш виразною. Динаміка діалектного мовлення виявляється передусім у силі імпульсів з боку говірок Наддністрянщини з їх діалектним розмаїттям. Специфіка цієї сили дозволяє простежити історичний процес формування та занепаду окремих діалектних рис, властивих наддністрянським (часто й іншим діалектним одиницям південно-західного наріччя) говіркам. Латеральні частини суцільних ареалів, острівні, маргінальні та мозаїчні ареали, співіснування різних морфологічних форм, семантичне розщеплення словотвірних і лексичних одиниць засвідчують існування на території між річками Серетом і Збручем зони змішаності і лише частково зони перехідності, своєрідної щодо розташування і конфігурації латеральних частин периферійних ареалів суміжних просторових діалектних конструкцій.

¹Бородина М.А. Пространство, территория, зона и ареал как лингвогеографические и ареалогические термины // *Вопр. языкознания*. – 2002. – № 2. – С. 137; ²Коць-Григорчук Л.М. Лінгвістично-географічне дослідження українського діалектного простору. – Нью-Йорк; Л., 2002. – С. 13; ³Гриценко П.Ю. Мікроконтинуум як предмет ареалогії // *Лінгвогеографія Черкащини* : Зб. мат. міжвузівської наук.-практ. конф. Умань, 25–26 травня 2000. – К., 2000. – С. 4; ⁴Михальчук К.П. Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины // *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край* / Под ред. П. Чубинского. – СПб., 1872. – Т. VII. – Вып. 2 (карта); ⁵Зіпінський І. Карта українських говорів з поясненнями // *Праці Українського Наукового Інституту*. – Варшава, 1933. – XIV; ⁶Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови. – К., 1966 (карта); *Карти українських говорів, додані до III тому АУМ*. – Атлас української мови. – К., 2001. – Т. 3; ⁷Коць-Григорчук Л.М. Зазнач. праця. – С. 45; ⁸Там само. – С. 35–50; ⁹Dejna Karol. *Gwary Ukraińskie Tarnopolszczyzny*. – Wrocław, 1957. – S. 98; Горбач О. Говірки Тербовлянщини // *Наукові Записки Технічно-Господарського Інституту в Мюнхені*. – Мюнхен, 1969. – Т. 19. – С. 181; ¹⁰Dejna Karol. Зазнач. праця. – С. 95.

ДАВНІ НАЗВИ ПОЯСНИХ ПЛАТОВИХ ВИДІВ ОДЯГУ В УКРАЇНСЬКИХ ГОВОРАХ КАРПАТ

Традиційно етнографи поділяють жіночі поясні види одягу на давніший незшитий (одноплатовий і двоплатовий) і пізніший зшитий. Одноплатові види одягу закріплюються на талії способом обгортання довгого шматка тканини навколо стану, звідси українські діалектні назви *обгортка*, *обертка*, *горботка* і т.ін. Такі форми поясного одягу мають найдавніші аналоги в багатьох народів світу, серед яких найбільш відомими є давньоєгипетський *схенті*, південноазійський *саронг* і кельтський *кілт*, що, як відомо, носилися здебільшого чоловіками.

Шматки тканини, ширина яких відповідає обсягу стегон, можуть підв'язуватися, підвішуватися на талії спереду або ззаду, а коли використовуються одночасно і переднє і заднє полотнища, такий поясний одяг називається двоплатовим. Найдавніші його види збереглися в Індії, Малайзії й Індонезії, де їх і нині носять чоловіки.

Для українського традиційного народного вбрання є характерним незшитий двоплатовий поясний жіночий одяг. Більшість українських діалектних назв поясних видів одягу утворені від питомих дієслів, що мотивують особливості способів його одягання.

Лексема *запаса* є вочевидь однією з найбільш поширених назв незшитої спідниці та фартуха в українських говорах. У діалектах назви спідниць і фартухів часто збігаються внаслідок подібності або й тотожності фартуха й одиничної деталі давньої незшитої двоплатової спідниці.

У гуцульському говорі "такого типу вбрання повсюдно іменується лексемою *запаса*", – аргументовано стверджує львівська дослідниця назв одягу Г.В. Войтів¹. А в наддністрянських говірках, за спостереженням Г.Ф. Шила, лексема *запаса* вживається скрізь на позначення фартуха². Разом із тим значення "фартух" для лексеми *запаса* на Гуцульщині є новим, оскільки не належить до традиційного гуцульського одягу й сама реалія. Це спричинило появу в гуцульських говірках двокомпонентного найменування *поверхна запаса*, де прикметник конкретизує значення слова *запаса* як фартуха, що підв'язувався зверху іншого одягу³. Крім поясних видів одягу, лексема *запаса* може позначати також і різні види поясів: у гуцульському говорі – "плетений пояс, звичайно широкий"⁴, на білоруському Поліссі у множинній формі – "зав'язки на фартуху"⁵. Зважаючи на ареал лексеми – архаїчні українські говори, можна припустити, що це значення є давнім, вихідним.

Лексема *запаса* зафіксована вже у староукраїнських пам'ятках XVIII ст., причому за контекстом деяких з них можна цілком вірогідно твердити, що вона вживається у значенні "фартух": "*Я взяввши плахту и запаску... пошла до церкви*" (1717)⁶.

У численних записках діалектного мовлення та в етнографічних працях містяться пейоративні та демінутивні деривати слова *запаска*. Так, у бойківських говірках записано: *запаш'ча*, *запаш'ша*, рідше *запас'ц'а*, (род. відм. *запаш'чати*, *запаш'шати*, *запас'ц'ати*) (Хащів Турк. р-н Львів. обл.)⁷, а також *запаш'чина* "запаска погана"⁸. Наявність таких форм свідчить про широку вживаність назви в народній розмовній мові. "Не так мене хлопці люблять, як ту запасчину", – цитує рядки з народної творчості І. Верхратський⁹. Демінутивний дериват лексеми зафіксовано також на Яворівщині в такому пісенному контексті: "Грийдь, матінойко, Привези ми скринойки, А в скриноїці хустойки, Вишиті запасойки"¹⁰. Не обминула широкоживана назва одягу й народну фразеологію. "Держит сі жінки за запаску", – записав у Нагуевичах Іван Франко про боязливого чоловіка¹¹.

Ендемічний словотвірний варіант з рідковживаним префіксом **при-**: *припаска* "те саме, що запаска", як засвідчують у наддністрянських говірках Я. Головацький¹² і Г.Ф. Шило¹³.

Запаска – українська назва одягу, утворена від питомого слов'янського дієслова *запасати*, *запасувати*, яке походить від іменника *пас* "пояс", має паралелі як у польській мові, де в значенні "фартух" належить до літературної мовної норми, так і в південноросійських і білоруських говорах, де, цілком можливо, вживається під впливом української мови. Назва, очевидно, мотивується способом одягання цього виду вбрання шляхом оперізування: "Опер'е зала запас'кі з сухоз'лот'у" (Річка Косів. р-н Івано-Франківськ. обл.).

Другу чималу групу українських діалектних назв поясного одягу становлять похідні від того самого дієслова з різною префіксацією *припинати*, *запинати*, *опинати*, *напинати*, яке походить від давніх спільнослов'янських основ **пн-**/**пнн-** > рьпоти "пнути". Ці дієслова активно вживаються у говорах поряд з іменниками-назвами відповідного одягу, нагадуючи про походження останніх, як-от, наприклад, у записі діалектного мовлення в наддністрянській говірці: "Прип'ни за'паску"¹⁴. Б. Грінченко, цитуючи Я. Головацького у своєму словнику, наводить як ілюстрацію до словникової статті слова з народної пісні, яка, у свою чергу, проливає світло на віддієслівне походження назви платового поясного одягу: "Ой фартушок обіп'яла, чоботоньки вбула"¹⁵.

У бойківських і рідше закарпатських говірках широко засвідчуються віддієслівні назви запасок із префіксами **при-** / **пре-** / **пере-** і **за-**, доданими до основи того ж самого дієслова *пнути*: *припінка* (Комарники, Бітля Турк. р-н Львів. обл.)¹⁶ і *припин'начка* "полотняний фартух"¹⁷, *припінка* "запаска з домотканого полотна, біла, не вишивана, у дві пілки" (Буковець Воловецьк. р-н Закарп. обл., Либохора Турк. р-н Львів. обл.), *припин'да* з цитуванням рядків із народної пісні: "Принесу я припинду, та й на вулицю піду" (Поділля), *припінка* (Жупани Скол. р-н, В.Яблунька Турк. р-н Львів. обл.), *препин'нач* "фартух", "запаска з однієї повздожньої і двох скісних пілок" (Перечинськ. р-н Закарп. обл.)¹⁸, *запінна* (Нагуевичі Дрогоб. р-н Львів. обл.), *запінка* (Бітля Турк. р-н Львів. обл.)¹⁹, *запінка* (Розтока Волов. р-н Закарп. обл.) у значенні "фартух", *запанка* "полотняний фартух"²⁰, *запін'нач*, *запін'начка* "фартух у старших жінок" (Ужок Велико-

березнян. р-н Закарп. обл.). Паралелі до західноукраїнських назв побутують на Поліссі: *за пин, за пинка, за пун, за пунка* "фартух" (Чернігівщина)²¹, *за пон* "широкий полотняний фартух"²², *за пона, за понка* "фартух"²³, а також *за пан, за панка, запи начка*. На позначення реалії, що належить до предметів взуття, а не одягу записано на Буковині місцеву назву *прип'інка* "гамаша" з цілком переконливою ілюстрацією: "*Узи м'ї брали половин'ки і прип'інки*"²⁴.

На Гуцульщині більше поширені назви, утворені від споріднених дієслів із префіксом *о-* (*у-*): *опінка* у значенні "вовняна саморобна смугаста жіноча одяга у вигляді верети довжиною 160–180 см, шириною 70–80 см, яку обвивають навколо талії, оперізують поясом і вживають замість спідниці": "*Дауно молода опе⁴ризувала до ш'лубу опінку*" (Розтоки Косів. р-н Івано-Франківськ обл.). Таким чином, префіксовані іменники мають паралельні форми в поліських говірках, але з дещо відмінним значенням: *опінка, обпінанка, обпінанка, опинанка* – "велика сукняна хустка"²⁵, *опи н'оха, опинанка, опенка, опынка, обпінанка, опинанка, опиначка, обпіначка, опинка, опинка, опинанка, опиналка* – "платок на плечі"²⁶, *упенка* "велика зимова хустка" (західноволинські говірки)²⁷, *обпіначка* "велика тепла хустка, якою обпинаються взимку"²⁸. Ця ізоглоса продовжується на Балканах: болг. *опиньк, опинок, опиняк, упиняк, опинек, опин'ек* "сільське взуття з необробленої шкіри"²⁹, у східнороманських мовах загально-вживаними є назви *оріпса, орінці* "те саме", що є безумовним давнім запозиченням зі слов'янських мов, пор.: хорв. *оралак*, словен. *оралка* "сільське взуття з необробленої шкіри", сербське *опанки* "те саме"³⁰. Болгарська дослідниця архайчних слов'янських назв одягу та взуття Цветана Романска зазначає, що найдавніше слов'янське взуття мало назву *опьнька, опьнци, опинки*³¹.

Таким чином, проаналізувавши наведені лексичні матеріали з діалектів української мови та паралелі з сусідніх споріднених і неспоріднених мов, можна зробити висновки, що підстави для перенесення назви з хустки на фартух, найдавніший різновид незшитої спідниці, а також на архайчний вид взуття дає, звичайно, широка семантика базового дієслова *опинати* "обгортати", "одягати", "взувати". Первісне значення іменника *опинка* мало бути широким – "те, чим обгортаються", яке згодом звузилося, конкретизувалося по-різному в різних говорах і мовах при перенесенні на різні предмети одягу, взуття, головні убори. З огляду на розгалуженість семантики, а також полісько-карпато-балканський ареал лексеми можна зробити припущення, що деривати давніх дієслів *пнути, напинати, припинати, опинати* є одними з найдавніших питомих слов'янських назв одягу та взуття.

Аналіз семантики лексичного наповнення архетипічного концепту давнього платового одягу в найбільш архайчних українських говорах Карпат і Полісся з його слов'яно-балканськими ізоглосами дають підстави для моделювання такої схеми семантичного розвитку: 'шмат тканини' – 'хустка' – 'фартух' – 'спідниця' – 'зав'язки на фартуху' – 'пояс' – 'саморобне шкіряне взуття'.

Отже, аналізована лексика дає можливість об'єднати в одну лексико-семантичну групу мікрогрупи назв хусток, поясного одягу та взуття.

Поряд із давніми питомими віддієслівними назвами поясного платового одягу найбільш поширеним іншомовним запозиченням є лексема *фартух*, яка подібно до розглянутих вище вживається в говорах на позначення як спідниць, так і "жіночого одягу у вигляді шматка тканини певного розміру та фасону, який одягають на сукню, спідницю, щоб запобігти забрудненню їх", за тлумаченням, яке дає "Словник української мови" на першому місці словникової статті, присвяченої лексемі *фартух*, трактуючи його як загально-вживане літературне³². На другому місці в цій же статті подається значення "шкіряна, полотняна й т.ін. запона в колясці, візку тощо для захисту їздця від болота, пилу", третім з позначкою *спец.* дається "деталь верстата, у якій розміщені механізми для передавання руху" і аж на четвертому з ремаркою *зах.* – "спідниця з ситцю або пофарбованого полотна" і цитування слів коломийки як ілюстрації до тлумачення: "*Ліпша дівка у фартусі, ніж котра в спідниці*"³³. Не наводиться в "Словнику української мови" введене в наукових обіг В.П. Дроздовським значення "частина крила у вітряка", засвідчене ним у південноукраїнських говірках Одещини³⁴. Отже, за "Словником української мови", значення "спідниця" характерне для лексеми *фартух* у західноукраїнському діалектному континуумі. На Волині у Ратнівському районі *фартухом* називають спідницю з домотканого полотна, плісеровану та прикрашену внизу візерунками, на Тернопільщині лексема *фартух* уживається у значенні "старовинна спідниця"³⁵. У різних районах Бойківщини *фартух*, а також рідкісний фонетичний варіант з пом'якшеним кінцевим приголосним *фартух'* засвідчені з семантикою "спідниця з грубого домашнього полотна", "спідниця взагалі", "спідниця зі зборками", "спідниця з *фальчу*" на переді", "весільна спідниця з білого полотна". У гуцулів іменник *фартух* уживається в ендемічному значенні "жолоб", "згин на сокирі", що виходить за межі лексичної групи назв одягу (Верховин., Косів. р-ни Івано-Франківськ. обл.), і з семантикою "платок, хустка" (Замагура Косів. р-н Івано-Франківськ. обл.), а застигла адвербіалізована відмінкова форма *фартухом* використовується у значенні прислівника "плазом": "*Сме река йак ле^у тіла, вершик уло миуси і убиу го фартухом*" (Зелена Верхов. р-н Івано-Франківськ. обл.).

Слово *фартух* являє собою двоскладний композит німецького походження, у якому частина *Vor* означає "перед", а *tuch* "плат", "платок", отже, за своєю внутрішньою семантикою запозичення близьке до українських діалектних назв відповідного виду одягу: *плат, приплаток і передник*. Ця лексема, цілком вірогідно, могла потрапити в українські говірки через посередництво сусідніх польських діалектів, де німецьке запозичення *fartuch* позначає і спідницю, і значення "одяг, що закриває передню частину тіла або одягу від забруднення". Це слово з обома аналогічними значеннями давно відоме і в білоруській мові у формі *фартух*, і в російській – *фартук*.

Унаслідок здійсненого аналізу найбільш поширених у західноукраїнських говорах назв поясного платового одягу можна зробити висновки про архаїчність самої реалії, про перевагу питомих віддієслівних утворень для її найменування, а також про взаємозамінність у говірках назв спідниць і фартухів, які в найдавнішу пору становлення одягу не розрізнялися як окремі його види.

Умовні скорочення:

Великобerezнян. р-н – Великобerezнянський район; Верховин. р-н – Верховинський район; Воловецьк. р-н – Воловецький район; Дрогоб. р-н – Дрогобицький район; Закарп. обл. – Закарпатська область; Івано-Франківськ. обл. – Івано-Франківська область; Косів. р-н – Косівський район; Львів. обл. – Львівська область; Перечинськ. р-н – Перечинський район; Скол. р-н – Сколівський район; Турк. р-н – Турківський район.

¹Войтів Г.В. Назви жіночого поясного одягу // Гуцульщина. Лінгвістичні етюди. – К., 1991. – С. 58; ²Шило Г.Ф. Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра. – Львів, 1957. – С. 181; ³Войтів Г.В. Зазнач. праця. – С. 59; ⁴Кобиланський Б.В. Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття // Укр. діалектологічний збірник. – К., 1928. – Кн. 1. – С. 70; ⁵Лексика Полесья: Матеріали для полесского діалектного словаря. – М., 1968. – С. 288; ⁶Войтів Г.В. Зазнач. праця. – С. 59; ⁷Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. – К., 1984. – Т. I. – С. 279; ⁸Грінченко Б. Словарь української мови. – К., 1907–1909. – Т. II. – С. 77; ⁹Верхратський І. Говір батьків // ЗНТШ. – Львів, 1912. – Т. XV. – С. 199; ¹⁰Будзан А.Ф. Яворівські мальовані скрині // Нар. творчість та етнографія. – 1968. – № 5. – С. 50; ¹¹Франко І. Галицько-руські народні приповідки : Етногр. збірник. – Львів, 1910. – Т. 28. – Ч. II. – С. 125; ¹²Головацький Я. Народные песни Галицкой и Угорской Руси. – М., 1878. – С. 417; ¹³Шило Г. Зазнач. праця. – С. 356; ¹⁴Там само. – С. 181; ¹⁵Грінченко Б. Зазнач. праця. – Т. III. – С. 22; ¹⁶Онишкевич М.Й. Зазнач. праця. – Т. II. – С. 142; ¹⁷Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження. – К., 1983. – С. 143; ¹⁸Матейко К. Український народний одяг: Етнографічний словник. – К., 1996. – С. 67; ¹⁹Онишкевич М.Й. Зазнач. праця. – Т. II. – С. 95; ²⁰Бойківщина. – С. 143; ²¹Сенчук І.В. Словник лівобережнополіських говірок. – Чернівці, 1979. – С. 19; ²²Соколовская А.С. Полесские названия одежды и обуви // Лексика Полесья. – М., 1968. – С. 288; ²³Лисенко П.С. Словник поліських говірок. – К., 1974. – С. 80; ²⁴Прокопенко В.А. Областной словарь буковинских говоров // Карпатская диалектология и ономастика. – М., 1972. – С. 455; ²⁵Лисенко П.С. Зазнач. праця. – С. 244; ²⁶Соколовская А.С. Зазнач. праця. – С. 30; ²⁷Корзонюк М.М. Матеріали до словника західноволинських говірок // Українська діалектна лексика. – К., 1987. – С. 244; ²⁸Сенчук І.В. Зазнач. праця. – С. 34; ²⁹Български диалектен атлас. – София, 1964–1975. – Т. IV, к. 351; ³⁰Куркина Л.В. Изоглосные связи южнославянской лексики // Вопр. этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. – М., 1985. – С. 151; ³¹Романска Цв. Славянските народи. – София, 1974. – С. 149; ³²Словник української мови. – К., 1979. – Т. X. – С. 566; ³³Там само; ³⁴Дроздовський В.П. Спостереження над сільськогосподарською лексикою українських говірок Татарбунарського, Тузлівського і Саратського р-нів Одеської обл. // Праці ОДУ, 1958. – Т. 148. – С. 140; ³⁵Шило Г.Ф. Зазнач. праця. – С. 461; ³⁶Булыка А. Запазычаные назвы адзення і абутку у старабеларускай мове // Slavica orientalis. – 1980 – R. XXIX. – № 1/2. – С. 56; ³⁷Шелудько Д. Німецькі елементи в українській мові // Збірник комісії для дослідження історії української мови. – К., 1931. – Т. I. – С. 49.

ПСИХОЛІНГВІСТИКА. СОЦІОЛІНГВІСТИКА

Олена Гапченко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПСИХОЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ ВИВЧЕННЯ СИНОНІМІЇ

Асиметрія, яка відіграє величезну роль у житті мови, вже досить тривалий час залишається в центрі уваги лінгвістів. Ш. Баллі, вивчаючи явища "аналітизму" і "синтетизму" у мові, розробив чи не найповнішу типологію асиметрії. С.О. Карцевський у статті "Об асимметричном дуализме языкового знака" (1929), використавши стосовно мови терміни "симетрія" і "асиметрія", серед інших мовних явищ виділив найхарактерніший тип лінгвістичної асиметрії, що відбувається внаслідок розходження плану вираження і плану змісту, – багатозначність / синонімія.

Асиметрія форм і змісту проявляється у трьох аспектах: синтагматичному, парадигматичному й семіотичному. При порушенні симетрії в парадигматичному плані з'являється два типи асиметрії – полісемія та синонімія. Ономасіологічна синонімія є проявом найважливішого з парадигматичних відношень і одним з основних типів асиметрії. Вона властива всім природним мовам. Незважаючи на те, що синонімії присвячені численні монографії, теоретичні статті, словники, інші праці, у теорії синонімії й досі існують проблемні питання.

Два знаки однієї семіотичної системи знаходяться у відношенні синонімії або називаються синонімічними, якщо їхній зміст збігається, а форми різняться. При визначенні синонімії вводяться деякі обмеження. Так, вважається, що синонімії мають належати до однієї частини мови. Ю.Д. Апресян, який створив найбільш послідовну концепцію синонімії, наполягає також на критерії збігу "рольових" структур, що означає однакову кількість семантичних валентностей і співвіднесення однакових валентностей з однаковими ролями. Давши незалежне від сполучуваності визначення синонімів, Ю.Д. Апресян розглянув типи сполучуваності (семантичну, лексичну і морфосинтаксичну) і виділив 12 типів елементарних розбіжностей між синонімами¹.

Вивчати природу синонімії можна за допомогою різних методів – методу компонентного аналізу, етимологічного аналізу, інтерпретаційного аналізу, психолінгвістичних методів тощо. Мова – надзвичайно динамічна семіотична система, за розвитком якої не завжди встигають лексикографічні джерела. І сьогодні "під знаком мовної особистості у лексикографії постає принципово нова проблема "людина і словник", словник в особистості й особистість у словнику"². Використання методу компонентного аналізу слів дозволяє встановити переважно їхню базисну смислову структуру, що далеко не вичерпує зміст культурного концепту. Більш повний й адекватний опис реального стану функціонування мови передбачає використання

психолінгвістичних методів. На відміну від семасіологів, психолінгвістам через специфіку методів дослідження вдається виявити реальний стан мовної свідомості на сучасному етапі розвитку мови. Свідомість людини – явище інтерпсихічне, яке існує поза індивідом у формі знаків і значень, і через свою недоступність для прямого аналізу може вивчатися тільки через різні форми свого зовнішнього прояву. Однією з форм свідомості є мовна свідомість – опосередкований мовою образ світу тієї чи іншої культури, тобто "сукупність перцептивних, концептуальних і процедурних знань носія культури про об'єкти реального світу"³.

Сучасна наукова картина світу більше не передбачає, що матеріальний світ можна описати однозначно об'єктивно, як це було в концепції Р. Декарта. За Н. Бором і В. Гейзенбергом, реальність конструюється ментальними актами і залежить від того, що і як ми обираємо для спостережень⁴. Наше сприймання зумовлене культурою, мовою, досвідом, освітою та іншими чинниками. Частково розкрити мовотворчі механізми людини дозволяють асоціативні експерименти, за результатами яких ми можемо укласти асоціативні словники. На відміну від традиційних словників (тлумачного, орфографічного, синонімічного тощо), які безпристрасно віддзеркалюють стан мови, асоціативний словник також "служить дзеркалом, але вже не життя мови в цілому, а ментально-емоційного стану його середнього носія у певний історичний момент його життя, а отже, життя суспільства"⁵. Асоціативний словник моделює вербальну пам'ять і мовну свідомість "усередненого" носія мови, фактично будучи словником-тезаурусом мови на сучасному етапі життя суспільства. Асоціативні словники вважаються словниками дескриптивного (описового), а не нормативного типу. Стаття асоціативного словника являє собою природно-мовне асоціативне поле, яке має не лише структурно-лексикографічний, але й онтологічний статус. Асоціативне поле – це не просто фрагмент вербальної пам'яті (знань) людини, фрагмент системи семантичних і граматичних відношень, але й фрагмент образів свідомості, мотивів і оцінок мовців. Асоціативний словник є моделлю мовних знань носіїв мови, представлених у вигляді асоціативно-вербальної мережі (ABM), яка дозволяє пояснити феномен володіння мовою і служить – поряд із текстовим і системним – самостійним, повноцінним способом репрезентації мови. Будь-яку національну мову можна представити у двох формах: або у вигляді сукупності текстів, або у вигляді системних описів (словників і граматики). Асоціативно-вербальна мережа служить новим способом репрезентації мови, у якому враховані обидві вищезазначені форми: у ній відображаються всі значення полісемантичного слова, його синонімічні й антонімічні ряди, синтаксична сполучуваність, словозмінне і словотвірне варіювання тощо⁶.

Традиційно вивчення лексичних особливостей української мови проводилося на базі письмових текстів, але зараз стає очевидним, що неможливо отримати адекватне уявлення про функціонування української лексики без реконструкції індивідуальних і "усереднених" лексиконів носіїв мови. Асоціативний словник – новий об'єкт для вивчення лінгвістами семантичних законів, принципів співвідношення семантики, морфології і синтаксису,

закономірностей соціалізації, індивідуальних семантичних змін і встановлення нових типів асоціативних зв'язків. Він відображає найбільш частотні семантичні (парадигматичні) зв'язки слів, що дозволяє ясно показати місце слова в "семантичному полі", ступінь його близькості до інших слів і характер співвідношення між ними⁷.

Сучасні семантичні дослідження української мови, їхній опис (зокрема у словниках різних типів) могли б бути більш успішними саме за умови вивчення результатів асоціативних експериментів, узагальнених в асоціативному словнику, який передає особливості використання вербальних засобів сучасними українцями. На жаль, існуючі на сьогодні українські асоціативні словники були видані відносно давно і стали бібліографічною рідкістю⁸. За час, що минув від їхнього виходу, відбулися значні зміни в житті суспільства, а отже, й у мові, які також потребують адекватного опису.

Можливість створення асоціативного словника базується на психологічному уявленні про зв'язки одиниць свідомості у психіці людини. Одиницями свідомості можуть бути образи сприйняття, уявлення, поняття, емоції, почуття. Основним способом побудови будь-якого асоціативного словника є методика вільного асоціативного експерименту, яка широко використовується у психології та психолінгвістиці. За допомогою цієї методики можна судити про особливості функціонування мовної свідомості людини. Матеріали вільного асоціативного експерименту дають можливість отримати інформацію стосовно психологічних еквівалентів "семантичних полів" і розкрити об'єктивно існуючі у психіці носія мови семантичні зв'язки слів. Іще одна перевага вивчення асоціативних реакцій у тому, що ці матеріали можна розглядати як специфічний для певної культури і мови "асоціативний профіль" (Н.В. Уфімцева) образів свідомості, які інтегрують у собі розумові і почуттєві знання, якими володіє конкретний етнос. Для побудови асоціативного словника важливо, що отримані в експерименті асоціації у відповідях інформантів позначаються словом. Із погляду психолінгвістичної технології асоціативний словник виникає унаслідок аналізу й узагальнення матеріалів вільного асоціативного експерименту і містить дані як про прямі (від стимулу до реакції), так і про зворотні (від реакції до стимулу) зв'язки між словами, які в обох випадках супроводяться кількісними показниками, що дозволяють судити про силу цих зв'язків⁹.

Сучасні лінгвістичні дослідження неможливі без звернення до категорій когнітології. Концепт, як будь-який складний соціальний феномен, не має однозначного тлумачення в сучасному мовознавстві (див. праці С.Г. Воркачова, В.В. Карасика, О.С. Кубрякової, З.Д. Попової, Ю.С. Степанова, Й.А. Стернина). Концепт не обов'язково вербально оформлений. Він може існувати у свідомості людини як певний розумовий вербально не виражений конструкт. При психолінгвістичному підході концепт_{інд} визначається як спонтанно функціонуюче у пізнавальній і комунікативній діяльності індивіда базове перцептивно-когнітивно-афективне утворення динамічного характеру, яке підпорядковується закономірностям психічного життя людини і внаслідок цього за низкою параметрів відрізняється від понять і значень як продуктів

наукового опису з позицій лінгвістичної теорії¹⁰. Ю.С. Степанов запропонував структурну модель концепту: 1) основна, актуальна ознака, 2) додаткові, "пасивні" ознаки, які є історичними, 3) внутрішня форма, відтворена в зовнішній, словесній формі¹¹.

Формами мовного вираження концепту можуть бути лексеми, фразеологізми, тексти. Семема може розглядатися як лексикалізований концепт, оскільки у системі мови за ним закріплена стандартна, загальновідома лексема. Ядро концепту краще за все відображає семантика ключового слова (лексеми), яке іменує концепт. Доповнює зміст концепту аналіз синонімів, антонімів ключової лексеми. Базовий образ концепту, інтерпретаційне поле концептів виявляється експериментальними психолінгвістичними методами, зокрема, методом анкетування (з питаннями типу *що ви розумієте під ..., доберіть синоніми до ..., назвіть протилежне поняття для ...* тощо). Таким чином виявляється зміст концепту і може бути описане його інтерпретаційне поле. Ознаки концепту, "вибрані" з його інтерпретаційного поля, показують дифузність когнітивних шарів, які створюють периферію концепту¹².

Нами була проведена серія вільних і скерованих асоціативних експериментів. Інформантам різних вікових, соціальних, професійних груп пропонувалися анкети зі словами-стимулами, які можна розділити на декілька смислових груп: назви кольорів, морально-етична лексика, суб'єктивно-психологічна лексика, філософська лексика тощо. Аналіз експериментальних даних дозволяє сказати, що асоціації, зв'язуючи зафіксовані в пам'яті людини образи об'єктів світу з відповідними їм вербальними корелятами, формують основу внутрішнього лексикону (ВЛ) людини – асоціативно-вербальні мережі. АВМ (як сукупність лексем і зв'язків між ними, якими володіє носій мови) можуть бути побудовані за результатами відповідей інформантів на слова-стимули при асоціативному експерименті, що, будучи одним із найбільш опрацьованих методів семантичного аналізу, дає можливість встановити принципи організації АВМ. Спираючись на результати експериментів, домінуючими можна вважати види асоціацій, що відображають внутрішній, змістовий зв'язок. У цьому випадку зв'язок між словами-стимулами і словами-реакціями опосередковується прихованими компонентами змісту. До видів змістового зв'язку належать парадигматичні, синтагматичні, тематичні й ремінісцентні асоціації.

Синонімічні засоби, що створюють план вираження лінгвокультурного концепту, впорядковуються частотно і функціонально. Усередині семантичних гнізд виділяються концепти різного плану значення, і тут особливий інтерес становлять *парні концепти* – "семантичні дублети"¹³, що і зафіксовано у відповідях інформантів.

Як правило, парадигматичні асоціації пов'язують слова-реакції того самого граматичного класу, що й слова-стимули (напр.: **абиякий** – *будь-який* (47), *який-небудь* (38), **абсолютний** – *повний* (29), *цілковитий* (20), **білий** – *сніжний* (29), *чистий* (19), *світлий* (15), **важкий** – *тяжкий* (42), *нелегкий* (23), *складний* (21), **гарний** – *красивий* (48), *чудовий* (30), *прекрасний* (21), *хороший* (19), *симпатичний* (13)¹⁴). На думку В.Ф. Петренка, парадигмати-

чні асоціації підпорядковуються сформульованому Мак-Нейлом принципу "мінімального контрасту", згідно з яким, чим менше відрізняються слова-стимули від слів-реакцій за складом семантичних компонентів, тим вища ймовірність актуалізації слова-реакції в асоціативному процесі, що, по суті, пояснює, чому за характером асоціацій можна відновити семантичний склад слова-стимулу: низка асоціацій, які даються на слово, має певну кількість ознак, аналогічних тим, що містяться в цьому слові¹⁵.

Справжніх синонімів у природній мові досить мало. Набагато частіше зустрічаються слова з близькими, дуже схожими, але не повністю тотожними значеннями. Такі слова називаються **неточними синонімами** або **квазісинонімами**. Неточні синоніми можуть різнитися нюансами значення, стилем, ситуаціями використання тощо. Семантичні розбіжності між такими словами нелегко сформулювати, і тому вони не завжди відображаються у словниках. Найбільш повний аналіз квазісинонімічних рядів російської мови представлений у проєкті під керівництвом Ю.Д. Апресяна "Новый объяснительный словарь синонимов". Із теоретичного погляду, опис квазісинонімів становить більший інтерес, ніж опис повних синонімів. Зафіксовані у відповідях інформантів випадки квазісинонімії також ретельно аналізувалися.

Синонімічні парадигматичні асоціації, які базуються на категоріях буденної життєвої свідомості носіїв мови й узагальнюють характерні ознаки предметів та явищ дійсності, часто пов'язують у структурі АВМ на основі подібності або суміжності за певними ознаками слова-стимули й семантично похідні від цих стимулів слова-реакції. Категорії буденної свідомості реалізуються у вигляді метафор, які використовуються в мовленні як синоніми для заміщення слів, що позначають різні поняття (напр.: **білий** – **сніжний**, **зелений** – **долар**). Синонімічні асоціації виникають у свідомості носіїв мови й на основі суміжності понять (**золото** – **медаль за перше місце**, **срібло** – **прикраси**).

Гіпонімічні зв'язки, що є одними з основних парадигматичних зв'язків, базуються на ієрархічній організації елементів семантичного поля; іноді вони розглядаються як квазісинонімічні (див. праці В.Г. Гака, Ю.М. Караулова, Дж. Лайонза, Л.А. Новикова, Г.А. Уфимцевої). У такому випадку виділяються два основні типи квазісинонімічних відмінностей: родо-видові, де має місце включення значень, і видо-видові, де відбувається їх схрещення. На родо-видових парадигматичних зв'язках ґрунтуються асоціації, що реалізуються в мові у вигляді семантичних дериватів, які виникають унаслідок розширення значення слова-стимулу (**аутсайдер** – **відстаючий**, **останній**, **мобілізувати** – **сконцентрувати**) або звуження значення слова-стимулу. Видо-видові парадигматичні зв'язки проявляються при семантичному зсуві (**лайнер** – **літак**).

Концепти досліджуються через їхню лексичну об'єктивізацію мовними засобами. Результати асоціативних експериментів дозволяють доповнювати дані словників, осучаснювати їх, вони відображають реальний стан лексико-семантичної підсистеми мови.

¹Апресян Ю.Д. Избр. труды. Лексическая семантика (синонимические средства языка). – М., 1995. – Т. 1.; ²Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М., 2002. – С. 26–27; ³Тарасов Е. Ф. Межкультурное общение – новая онтология анализа языкового сознания

// Этнокультурная специфика языкового сознания. – М., 1996. – С. 7; ⁴Уфимцева Н.В. Культура и проблема заимствования // Встречи этнических культур в зеркале языка. – М., 2002. – С. 158; ⁵Русский ассоциативный словарь. – М., 2002. – Т. 1. – С. 5–6; ⁶Там само; ⁷Там само; ⁸Див.: Бутенко Н.П. Словник асоціативних норм української мови. – Львів, 1979; Бутенко Н.П. Словник асоціативних означень іменників в українській мові. – Львів, 1989; ⁹Уфимцева Н.В. Знач. праця. – С. 160; ¹⁰Залева А.А. Психолінгвістический подход к проблеме концепта // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж, 2001. – С. 39; ¹¹Стеланов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М., 1997. – С. 40–44; ¹²Стернин И.А. Методика исследования структуры концепта // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж, 2001. – С. 63–65; ¹³Воркачев С.Г. Счастье как лингвокультурный концепт. – М., 2004; ¹⁴Як приклади у статті подаються найбільш типові асоціативні реакції; жирним позначено слова-стимули, курсивом – отримані на них асоціативні реакції, у дужках – кількість однотипних відповідей; при подачі експериментального матеріалу зберігаються лексичні, граматичні й інші особливості відповідей в анкетах; ¹⁵Петренко В.Ф. Психосемантика сознания. – М., 1988. – С. 47–48.

Наталія Кравченко

Державна академія житлово-комунального господарства

ОСОБЛИВОСТІ КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ КАРТИНИ СВІТУ

Статтю присвячено визначенню когнітивних і мовних особливостей сучасної міжнародно-правової картини світу (далі – МПКС), що містить "загальні / схожі" цінності суб'єктів міжнародного права – основу їхньої кооперації в міжнародно-правовому дискурсі.

Найважливішими для нашої наукової розвідки є результати досліджень, присвячених співвідношенню концептуальних і мовних картин світу, визначенню елементів, які конституують їхній зміст, диференціації картин світу в аспекті об'єктів (наукова, художня, філософська, релігійна) і суб'єктів (універсальна, індивідуальна, національна, міжетнічна, узуальна тощо) концептуалізації¹. Важливими для вирішення завдань нашого дослідження є висновки щодо розмежування понять концептуальної та мовної картин світу, а також стосовно більшого обсягу концептуальної картини світу порівняно з мовною². Спираючись на зазначену методологічну основу, у статті запропоноване власне визначення двох взаємопов'язаних площин картин світу. Так, концептуальна картина світу тлумачиться нами як сукупність знань та уявлень про світ – як універсальних, так і національно-специфічних, що диференціюються відповідно до видів свідомості: наукової, національної, художньої тощо. Мовна картина світу визначається як засіб концептуалізації, формування, існування, збереження, використання, інтерпретації знань та уявлень, що конституують концептуальну картину світу.

Метою дослідження є обґрунтування моделі МПКС, що дає можливість систематизувати ті види знань, уявлень та оцінок, які "відповідають" за особливості концептуалізації в міжнародно-правовому дискурсі, за появу нових аспектів договірної регулювання з метою закріплення нових цінностей, за динамізацію смислів у дискурсі на основі активації дифузних, нестійких компонентів МПКС.

Міжнародно-правова картина світу являє собою різновид деонтичної системи знань, заснованої на онтологізації різних правових феноменів (правовідносин, інститутів, галузей, нормативних і наукових текстів, різнорівневої міжнародно-правової термінології, текстуально закріпленої правозастосовальної практики) на підставі міжнародно-правових цінностей та інтеріоризованого буття.

Фактором, що затримує моделювання сучасної МПКС, є когнітивна ускладненість її структури, яка містить знання / уявлення *деонтичного, онтологічного й аксіологічного* планів. Фактором, що спрощує вирішення поставленого завдання, є чітка структурованість, взаємопов'язаність і передбачуваність концептів МПКС для суб'єктів міжнародного права. Це пов'язано з особливостями створення міжнародно-правових норм, які, на відміну від норм національних законодавств, є процесом і результатом взаємодії рівноправних суб'єктів. У процесі взаємодії, що здійснюється в міжнародно-правовому дискурсі, розробляються загальні *цінності*, які конституюють *аксіологічні* характеристики міжнародного права. Цінності закріплюються *нормами* відповідно до *деонтичного* членування міжнародно-правової реальності. Норми забезпечують *узгодженість інтересів / волі / позицій* різних суб'єктів, онтологізуючи об'єкт чи ситуацію, що регулюються, у МПКС цих суб'єктів. Відповідно, позначення у дискурсі об'єкту, категорії, принципу або будь-якої іншої реалії міжнародного права активують фрейми, що розміщують концепти, пов'язані з цим найменуванням, у концептуальних площинах деонтичного, онтологічного й аксіологічного планів. При цьому всі три площини локалізації концептів активуються одночасно.

Так, наприклад, термін "відшкодування збитків" співвідноситься з концептами МПКС одночасно у трьох площинах: 1) деонтологічному, оскільки активує структуру фрейму "порушення міжнародно-правової норми"; 2) онтологічному, співвідносячись із предметно-подійовим фреймом "міжнародно-правова відповідальність" з комплексом вузлів: *причина відповідальності, суб'єкт відповідальності, об'єкт порушеного зобов'язання, міра / ступінь збитку, вид міжнародно-протиправних дій, форма відповідальності*; 3) аксіологічному, оскільки співвідноситься з концептуальною ситуацією *загроза універсальним цінностям* і протоконцептом *справедливість* (починаючи з преторіанського права, акти, пов'язані з *відшкодуванням збитків*, витлумачуються відповідно до "aequitas" (засад справедливості) на протилежність "strictum jus" (суворому римському праву).

Об'єктивність визначення вказаних компонентів МПКС підтверджується вербальною частиною активованих фреймів, термінологічними полями. Зокрема, за критерієм *наявність / відсутність загрози універсальним цінностям* уся терміносистема інституту міжнародно-правової відповідальності розподіляється на два термінологічні поля: міжнародні злочини та міжнародні правопорушення, у кожному з яких різним чином вербалізовані вузли фрейму *міжнародно-правова відповідальність*.

У **деонтичному** плані міжнародно-правова картина світу організована суперконцептом *норма* і концептами, пов'язаними з процесами нормативної категоризації: *необхідність, припис, правовідношення, правопорушення, імперативність (неможливість відхилення), каузація, диспозитивність (альтернативність, можливість відхилення), позитивність (рекомендація), негативність (заборона)*. Усі деонтичні концепти є результатом категоризації основних ознак концепту *норма*, тобто структурних компонентів однойменного фрейму.

В **аксіологічному** плані міжнародно-правова картина світу обґрунтовується протоконцептом *справедливість*, що утворює концептосферу, яка інтегрує загальносистемні (міжнародно-правові) і загальнокультурні цінності. Ототожнення, зближення з прототипом або віддалення від нього всіх концептів, що активуються міжнародно-правовими дискурсами та термінологією, є необхідним етапом оцінки міжнародно-правової реальності кожним суб'єктом і дискурсивними спільнотами.

Онтологічна МПКС формується під впливом деонтичної й аксіологічної. Це визначається специфічністю "онтології права", яка полягає у тому, що "його буття" – це "буття того, що повинно бути"³. Виходячи з цього, концептуалізація "буття" міжнародного права повинна відповідати логіці міжнародного правовідношення і спиратися на деонтичні концепти. З іншого боку, оскільки реальність права встановлюється через його значущість для суб'єктів, онтологізація міжнародно-правових об'єктів пов'язана з визначенням цінностей і критеріїв і їхнім домінуванням у ситуації зіткнення. Цим визначається зв'язок онтологічних концептів міжнародно-правової картини світу з аксіологічними.

Окрім того, на онтологічну частину міжнародно-правової картини світу впливають різного рівня теорії, тобто концепти наукової картини світу, що кваліфікує міжнародне право, а також інтеріоризоване буття, яке пов'язане з активацією ціннісних концептів МПКС під впливом національно-правової (суперконцепти *національні інтереси* та *суверенітет*) і політичної (концепти *тероризм, колективна безпека, загальне благо*) картин світу. Попередній аналіз міжнародно-правових дискурсів показав, що саме фрагменти політичної та національно-правової картин світу визначають найбільш "дифузні" і схильні до динамізації (під впливом інших ціннісних систем) концепти МПКС. Разом із тим у мові міжнародного права як системи принципів і норм втілена концептуалізація світу, що співвідноситься з *універсальними* уявленнями про належну поведінку держав і людей, закріплюючи загальносистемні й універсальні цінності права.

Нарешті, онтологічним "буттям" права є та частина міжнародної правосвідомості, що формується інваріантними знаннями / уявленнями суб'єктів / дискурсивних спільнот одне про одне (концепти, які обґрунтовують моделі інтерактивності), а також про комунікативні схеми, що "керують" міжнародно-правовим дискурсом (жанрові моделі).

Таким чином, в онтологічному плані міжнародно-правова картина світу організована сукупностями концептів, які відрізняються за джерелом кон-

цептуалізації й ознаками, але утворюють концептосфери, що перетинаються: а) концептосфери, пов'язані з концептуалізацією основних складових нормативної референції й утворені суперконцептами *суб'єкт, об'єкт, предмет, правовідношення*; 2) ціннісні концептосфери, що інтегрують загальносистемні та загальнокультурні цінності, позначені нормативною референцією; 3) суперконцепти МПКС, сформовані під впливом національно-правової та політичної картин світу; 4) концептосфера, яка перетинається з науковою картиною світу; 5) концепти, що забезпечують інтерактивні та жанрові моделі міжнародно-правової комунікації.

Перспективним напрямом подальших досліджень є аналіз концептосфер міжнародно-правової картини світу як польових структур і визначення дискурсивних засобів актуалізації ядерних, центральних і периферійних складових концептосфер.

¹Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке. – М., 1990; *Постовалова В.И.* Картина мира в жизнедеятельности человека // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М., 1998. – С. 8–69; *Смирнов С.Д.* Психология образа: проблема активности психического отражения. – М., 1985; *Топоров В.Н.* Модель мира // Мифы народов мира: Энциклопедия : В 2 т. – М., 1991–1992. – Т. 2. – С. 161–164; ²Касевич В.Б. Языковые структуры и когнитивная деятельность // Язык и когнитивная деятельность. – М., 1989; *Караулов Ю.Н.* Общая и русская идеография. – М., 1976; *Селіванова О.О.* Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). – К., 1999. – С. 83–84; ³Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления. – Х., 2002. – С. 147–148.

ЛІНГВОСТИЛІСТИКА. ЛІНГВОПОЕТИКА

Леся Гливінська
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПОЕЗІЯ МИКОЛИ ВІНГРАНОВСЬКОГО: ЛІНГВІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Творчим інструментарієм письменника є насамперед мова: у ній митець має віднайти джерела для репрезентації свого авторського "я". Поетові належить словом об'єктивувати суб'єктивне, матеріалізувати думку, почуття. І обґрунтування визначальних характеристик авторського стилю обов'язково вимагає від дослідника глибокого проникнення в те особливе, що являє митця як майстра слова. Мовна майстерність поета, з одного боку, може бути втілена в багатстві слів-символів, тропів, стилістичних фігур, а з іншого – способами естетизації художнього вислову можуть виступати семантична прозорість, логічна злагодженість, граматична стрункність фрази. У будь-якому разі мова стає найпоказовішим проявом письменницької індивідуальності.

Об'єкт нашої уваги становить поетичне мовлення Миколи Вінграновського – людини широкого мистецького обдаровання – поета, прозаїка, публіциста, режисера, актора, заслуженого діяча мистецтв України. М. Вінграновського називають "чарівником слова" (І. Дзюба). У багатьох літературно-критичних розвідках (В. Базилевського, Н. Кужільної, В. Моренця, Т. Салиги, О. Сизоненка, М. Сингаївського, М. Сомы, Л. Талалая) вказується на своєрідність естетики художнього слова М. Вінграновського. Дослідники, з одного боку, визнають функціональну доцільність, умотивованість різноманітних образно-виражальних засобів, а з іншого – зауважують незбагненну асоціативну герметичність мовомислення поета. Творча спадщина М. Вінграновського переконує в слушності цих неоднозначних міркувань.

*...Заспіваю твою любов
У великій твоїй дорозі,
В тій дорозі, де й я ішов
В кароокій рясній тривозі,
Де цілує росу роса,
Де дніпрова світанна повінь
І на ластівці не згаса
Молодий вечоровий промінь.*

Зауважимо, що поезія М. Вінграновського саме в аспекті мовознавчої проблематики була об'єктом нечисленних студій. Так, предмет розгляду становили народнопісенна естетика художнього слова М. Вінграновського (роботи Н. Данилюк, С. Єрмоленко), міфологемна наснаженість поетичної лексики (М. Токар), образно-виражальні функції маркованих одиниць (О. Андрієць), звукосимволізм поезії (І. Борисюк), художня метафора М. Вінграновського (Л. Алексієнко, Н. Дарчук). У дисертаційних дослідженнях (Т. Беценко, В. Герман, І. Коломієць, О. Рудь, М. Шевченко) творчість М. Вінграновського аналізувалася принагідно – на тлі мовно-художнього контексту ХІХ–ХХ ст. Відтак, можемо констатувати необхідність детального опрацювання (із залученням власне лінгвістичних методів і прийомів аналізу) поетичної спадщини М. Вінграновського. Цим визначається актуальність нашого дослідження, спрямованого на виявлення закономірностей функціонування, семантичного перетворення лексичних одиниць у поезії, з'ясування стилетвірних ознак художньої мови М. Вінграновського.

Поетична мова починається на рівні звуку, та все ж на рівні слова – в розгалуженій системі актуалізованих естетичних значень – вона найвиразніше виявляє свій образотворчий потенціал. "Одиниці лексичного рівня – це основний засіб і текстотворення, й смислотворення, й смисловираження. Слово зпоміж інших текстових одиниць має найбільшу структурну, конструктивну, смислонакопичувальну та кумулятивну силу [...] слово – це базовий, центральний, ключовий знак мови, мовлення й тексту..." – пише Ю. Казарін¹.

Для лінгвостиліста становлять інтерес насамперед ті мовно-поетичні факти, що мають закономірний характер, тобто доцільно "описувати "будову" тексту з боку повторюваності слів"². Працюючи над розв'язанням проблеми систематики різноманітного лексичного матеріалу, ми звернулися

до методики домінантного аналізу, розробленої науковцями Курської лінгвофольклористичної школи на чолі з проф. О. Хроленком³. Наша робота була спрямована на вивчення, опис перших ста повнозначних лексем частотного словника. За методикою домінантного аналізу, саме в цьому списку наявні слова, що є знаковими для мовної картини світу особистості (письменника), ширше – соціальної групи, етносу. Інформацію про високо-частотні в художньому мовленні слова було запозичено з електронної бази даних "Параметризація українського поетичного мовлення II половини ХХ століття"⁴. Лінгвостатистичний експеримент здійснено на матеріалі вибірки у 20 тис. слововживань (4227 лексем), дібраних із корпусу поетичних текстів М. Вінграновського.

Домінантний аналіз фактичного матеріалу засвідчив абсолютне переважання в художньому мовленні слів із категоріальним значенням предметності. Предметно-понятійний світ у змодельованій М. Вінграновським естетичній дійсності репрезентують субстантивні одиниці різних лексико-семантичних груп, а саме: номінації природних явищ (*вітер, сніг, дощ, туман, тиша*), одиниць часу (*ніч, день, зима, літо, час*), соматизми (*серце, рука, око, нога, голова*), назви споруд (*хата, літак, вікно*), речовин (*вода, сльоза, кров*), фізіологічних станів (*сон*), об'єктів флори й фауни (*трава, квіти, кінь*). Актуальними для мовотворчості М. Вінграновського є номінації просторових понять (*сад, гай, село, степ, берег*) і реалій небесної сфери (*небо, хмара, зоря, сонце*). Репрезентативними виявилися також абстрактні поняття – назви екзистенційно-почуттєвої й мислиннево-мовленнєвої сфер (*любов, слово, душа, дума, доля*).

Аналіз контекстуальної сполучуваності актуалізованих у формальному тезаурусі поета іменників, зіставлення конкордансів із загальномовним узусом засвідчили, що в поетичних текстах М. Вінграновського домінантні субстантивні слова здебільшого зазнають метафоричного переосмислення через антропоморфізацію – перенесення властивостей, ознак предметів, явищ, аспектів буття за принципом уподібнення істотам, насамперед людині. 68,3 % тропеїчних контекстів М. Вінграновського складають антропоморфні метафори⁵. Наскрізний антропоморфізм характеризує мовний стиль поета. За принципом "оживлення" неживого побудовано цілі художні твори М. Вінграновського. Встановлено, що найчастіше поетичний контекст формують багатоконпонентні метафоричні конструції. У складі таких тропів метафоризовані слова мають розгалужену систему метафоризуючих компонентів. Наприклад: "*І небо йшло задумливо над світом, / І довгі зорі сіяло крізь віти, / Втираючи хмариною чоло*"; "*І, тихий туман пригорнувши до себе, / Вечеряє поле піснями з долин, / Над селами й полем вечеряє небо, / Вмокаючи в ріку хлібини хмарин*"; "*Білий ранок рушник носить, / Витирає очі. / Витирає і не каже, / Що сказати має. / Де присяде, де приляже, / Очі витирає*".

Зримий, персоніфікований світ постає з поезій Миколи Вінграновського. Система понять, на які поширюється переосмислення, є досить розгалуженою. Зауважено, що в художньому мовленні за принципом антропоме-

тафоризації переосмислюються назви просторових понять (*гай, земля, ліс, поле, сад*), часових вимірів (*день, ранок, вечір, серпень, осінь*), реалій предметно-матеріального світу (*глички, камінь, млики, піч, хата*), номінації об'єктів флори (*груша, квітка, сонях, трава, яблуна*), фауни (*вовк, заєць, лелека, метелик, півень*), природних явищ (*вітер, грім, сніг, туман, хвиля*), ірреальних істот (*Відьма, Русалки, Утоплена*), абстрактних понять (*життя, краса, любов, мрія, пам'ять*). Наприклад: "*Та згорблена стежка в глухій кропиві / Показує небо по зорях*"; "*Серпень ліг під кущем смородини, / Шепотів: дозрівай, будь ласка...*"; "*Ми підійшли до скирти, і впізнала / Мене відразу скирта молода, / І вже на груді кинулася скирта...*"; "*Переманює-перейма / Хвиля хвилю попід горою*"; "*Бог прикотив небеса...*"; "*Мовчить печаль, і сум мовчить у сумі*". Через світ людини як фізичної й духовної субстанції репрезентується весь навколишній світ і система філософсько-абстрактних категорій. Найхарактернішою рисою поетичної метафори М. Вінграновського є постійна співвіднесеність ключового (метафоризованого) компонента з логіко-понятійним класом "природні явища" – послідовно витримується паралелізм світу природи й життя людини: *вода молоденька, громе молодий; обнімало море хвилю кару; додому ніч собі на небо йшла; під самим садом обрїй ліг на сіру павутину; над гаєм хмара руку простягає і гається, і гається над гаєм*.

Отже, лінгвостилістичний аналіз поетичних текстів М. Вінграновського засвідчив, що в художній мові письменника антропоморфізовані слова демонструють стилетвірну потужність. Антропоморфна метафора стає засобом маніфестації світобачення автора – людини, яка цінує й любить життя в усіх його проявах. Вдаючись до послідовної персоніфікації, поєднуючи конкретні й абстрактні назви, поет прагне усунути опозицію реального й уявного, матеріального й ідеального, утвердити всюдисущість життя.

У реєстрі атрибутивних одиниць з поетичного словника М. Вінграновського найбільш репрезентативною за складом і частотою вживання виявилася група кольоропозначень.

Предмет нашої уваги становили кольоративи, вжиті й у прямому, й переносному значеннях. Конкретна спектральна чи асоціативна колірна ознака актуалізується у смисловому комплексі як простих, так і складних різночастиномовних слів – прикметників (*багряно-сизий, карий, синьобілий*), іменників (*білоквіт, голубінь, сивина*), дієслів (*збіліла, сіріло, прочорнів*), прислівників (*малиновоголово, синьосливо, терново*). Власне номінативну семантику кольорономінації реалізують у сполученні з назвами конкретних, спостережуваних реалій, а саме: природних явищ (*в білій хмарі, в зорях золотих, прижовклено збіліла далина, сіріло джерело, у попелястій млі*); просторових понять (*в далеч рожевих степів, жовтіє дорога, на сизих лагорбах*); об'єктів рослинного та тваринного світу (*мак червоний, слива зацвіла так синьосливо, спориш сіріє, червоногруді теплі снігурці*); зовнішності людини (*карі коси, Михайла погляд голубий, чорний локон*); предметів побуту, одягу (*в червонім нами-*

стинні, за *посірілим* тином, у *синіх* відрах, в *білій* сорочині, *червона* кофта); темпоральних понять (*білий* ранок, *вечір* прочорнів, *чорніє* ніч).

Стилістична функція кольоративів, що контамінуються з одиницями вказаних лексико-семантичних груп, зводиться до описової, пейзажно-зображальної.

Характеристичною рисою художньої мови є спосіб приписування колірної ознаки певній реалії через інші поняття, пов'язані з ключовим словом, тобто опосередковано. Пор.: *гаї в зелених* льолях літ; *голубі* пожежі *голубих* небес; *зеленим* голосом *сади* зовуть *зозулю*; *срібні* кроки *осоко-ру*; *хмара* в *червоній* хустині.

У сполученні з назвами абстрактних понять кольоративи нейтралізують своє спектральне значення, і їх уживання підпорядковується емоційно-виражальній меті. Наприклад: в *стражданні* *золотім*; *голубою* журбою; *золотаве* слово України; *нелюбові* *чорна* даль; *передчуттями* *сизими*.

Показово, що поет використовує амбівалентну природу кольору: той самий кольоратив паралельно функціонує в позитивно-оцінному й негативному конотативному значеннях. Наприклад, в інтимній і пейзажній ліриці М. Вінграновського назви з групи *червоних* кольорів є носіями позитивної оцінної семантики ("*Червоною* задумливою *лінією*... *Окреслилась* ти на *вечірнім* тлі / *Отих* небес..."; "*На* крило небокраю сіла *хмара* / в *червоній* хустині"). Натомість у поезіях громадянського звучання аналізовані лексеми виявляють свою амбівалентну природу, активізуючи негативно-оцінні конотації. *Червоний* колір – колір крові, кровопролиття, спричиненого війнами, катастрофами, – втілює зло, є знаком руйнівного вогню, символізує страждання, смерть ("*І на* мерцях ромашки у рові / *Гойдаються* *червоними* тільцями...").

Образотворчій меті підпорядковується вживання кольороназв як складових елементів семантико-асоціативних опозицій: *білий* – *чорний*, *червоний* – *чорний*, *червоний* – *жовтий*, *жовтий* – *сірий*. Наприклад: "*Цієї* ночі сніг упав / – *На* *чорне* впадо *біле*", "*І* тане мак, в *червонім* *чорне* тоне..."; "*Тринадцять* руж – *тринадцять* кружелянь: / *Червоне* *жовтим*, *жовте* *сірим* душиться".

Мовотворчості поета властива синестезія вражень: зорових і звукових (*голубим* сміється птах, на *синій* звук любові і свободи, *дві* *білих* пісні рук); одоративних і зорових (*сорочка* пахне *голуба* (про літак), *вітер* пах *зеленим* дивом); зорових і тактильних (*біле* *холодило*); зорових, смакових, тактильних (*затисла* *груша* в *жовтих* кулачках *смачного* сонця *лагідні* *жовточки*).

За даними емпіричних спостережень над фактичним матеріалом виявлено ще одну репрезентативну в поетичному мовленні М. Вінграновського групу лексики – це слова з меліоративною конотацією. Лінгвістичний термін "меліоризація" (від лат. melior – кращий) трактують як "процес набуття словом позитивного значення"⁶. Експліцитним засобом вираження конотації меліоративності є суфікси. Предметом нашого аналізу стали одиниці, творені за допомогою суфіксів (-ик-, -ок-, -очк-/ечк-, -иц'ї-, -он'к-/ен'к- та ін.) з узагальненим словотвірним значенням "позитивна оцінка". Суфіксальні фо-

рманти в аналізованих словах виражають низку конкретних дериваційних значень, а саме: 1) значення реальної зменшеності (демініутивності), яке часто супроводжується експресією пестливості (гіпокористичності) – конотативним компонентом, що надає мовній одиниці позитивно-оцінного (меліоративного) забарвлення (*відерце, зернятко, ніженька, стовпчик, човник*); 2) тільки позитивно-оцінне значення, якщо реалія, названа твірним словом, не асоціюється з відповідним розміром (*словечко, пісочок, щастячко*); 3) значення пестливості, що доповнює дериваційне значення неповного або інтенсивного вияву ознаки (*біленька, тоненька, однесенький*); 4) пестливість, що в назвах малят нашаровується на словотвірне значення недорослості (*зусеня, козенятко, хлопченятко*).

Помічено, що в поезія М. Вінграновського до ряду оцінних одноструктурних дериватів потрапляє оказіональне слово, породжене в певному контексті інерцією словотвірної моделі. Так, урізноманітнюють слововживання гіпокористичні новотвори, продуковані за аналогією до іменників середнього роду зі словотвірним значенням недорослості-пестливості: "У ластівки – ластівенятко. / В шовковиці – шовковенятко. / В гаю у стежки – стеженятко. / У хмари в небі – хмаренятко. / В зорі над садом – зоренятко...", "Цвіте при хмарі хмареня, / І зірка недалечко... / І чуло сонне каченя: / Цвіте його крилечко".

Тексти М. Вінграновського надзвичайно насичені лексемами з меліоративною конотацією, що увиразнюють загальну мовленнєву експресію поетичної мови у позитивно-оцінному ключі.

Зі складу низькочастотної лексики поетичного словника М. Вінграновського нас цікавили оказіоналізми як одиниці, що найвиразніше репрезентують індивідуально-авторські уподобання щодо можливостей формо- і словотворення в українській мові. Вважається, що саме низькочастотні слова демонструють "багатство" лексику автора⁷. За результатами систематизації фактичного матеріалу можна констатувати, що більшість індивідуально-авторських слів з'являються внаслідок дії аналогії. Словотворення оказіоналізмів у поезія М. Вінграновського об'єднує афіксацію (*бринінь, піднеб'я, сумовливі*), основокладання (*горевіз, духоозброєння, срібноокі*) й словоскладання (*даль-хитавиця, журба-зажура, місто-любов*).

Фольклорно закорінене мовностилістичне новаторство М. Вінграновського демонструють оказіоналізми-демінітиви. Ефект оказіональності створюється унаслідок порушення правил структурно-семантичного поєднання морфем у слові. У художньому мовленні нестандартність словотвірних інновацій, виявляючись у формально-змістовій невідповідності між мотивуючим і мотивованим словами, є стилістично маркованою. Яскраве емоційно-оцінне забарвлення мають лексеми, що нормативно не підлягають демінутивації, а саме:

- 1) іменники – назви неістот (предметів, явищ): *шовковенятко, стеженятко, хмаренятко, сніженя, тополята*;
- 2) назви абстрактних понять: *вдаченька, мрієчко, літатенятонько*;
- 3) особові займенники: *йогенька, тебенько*;
- 4) прислівники: *ніколиньки*.

Тяжіння М. Вінграновського до "грандіозності" вислову демонструють архаїзовані неолексеми з препозитивними компонентами **сто-** (**стобор'я**, **стоглобальний біль**, **стодумна думка**), **много-** (**многокшля**, **народи многозикі**), **бисто-** (**бистроліття**, **бистротекучість**, **години бистролетні**), **глибоко-** (**глибокомудра земля**).

На тлі узуальних спільнокоренових одиниць увиразнюються асоціативно-образні конотації неолексем, а також чітко усвідомлюється механізм продукування інновацій: "*Приспало просо **просеня***", "*Ожина стала ще **ожіша***, / *Горіх, так той свого **горішша*** / *Вже ж натрусив – земля в дірках!*", "*Довгодовго давнє літо **давніло***", "*І стежка в яблуках вже **стежкояблука***", "*І день і ніч, і **нощеденно** в цвіт / Цвіту собі у тім яру в полях*".

Вживання оказіональних слів підпорядковується звуковій організації поетичної фрази, збереженню евфонічності, ритміки вірша: "*Дніпро, і сад, і сонна блискавиця, / Та неба **сонь**, та синя **сонь** доріг*", "*Синє **плиння**, синє **плиння**, / Синя **плинь**. / Своє світле безгоміння, / Своє біле **лілеління** / Не покинь, / Не покинь*".

Таким чином, на основі кількісно-якісного аналізу поетичного словника М. Вінграновського було виявлено релевантні в художньому мовленні лексичні одиниці, а саме: антропоморфізовані слова, кольороназви, лексеми з меліоративною конотацією, оказіоналізми. Ці лексико-семантичні домінанти можуть бути узагальнені за такими характеристиками: 1) частотність уживання; 2) тип значення; 3) належність до певної тематичної групи; 4) специфіка словотвірної структури.

Особливістю ідіостилю М. Вінграновського визначено тяжіння до ускладненої метафоричної мови, до асоціативної розкутості в процесі мовної естетизації дійсності. Ускладненість виявляється як на поверхневому рівні – у формо- і словотворенні, у розгалуженій системі синтаксичних зв'язків між текстовими одиницями, так і в плані змісту, на рівні глибинної структури – у багатовимірності асоціативного потенціалу поетичної мови, множинності прочитання словесно-художніх образів.

Аналіз функціонування релевантних у художньому мовленні лексичних одиниць як знаків поетової концептосфери наближає до розкриття глибинних смислових "законів" індивідуально-авторської мовотворчості.

¹Бабенко Л.Г., Васильєв І.Е., Казарин Ю.В. Лингвистический анализ художественного текста. – Екатеринбург, 2000. – С. 325; ²Перебийніс В.С., Муравицька М.П., Дарчук Н.П. Частотні словники та їх використання. – К., 1985. – С. 127, 129; ³Идиолект: Сб. науч. трудов. – Курск, 2000. – Вып. 1; ⁴<http://www.mova.info>; ⁵Алексієнко Л.А., Дарчук Н.П. Метафора у параметризованій базі даних сучасної української поетичної мови // Вісн. Київ. лінгвістич. ун-ту: Філологія. – 2003. – Т. 6. – № 2; ⁶Мацько Л.І., Сидоренко О.М., Мацько О.М. Стилістика української мови. – К., 2003. – С. 443; ⁷Перебийніс В.С., Муравицька М.П., Дарчук Н.П. Знач. праця. – С. 139.

ЕПІТЕТ КОЗАЦЬКИЙ ЯК МОВНО-ЕСТЕТИЧНИЙ ЗНАК НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ В ДУМАХ

В основі поетичної мови, як відомо, лежить особливий характер конкретно-чуттєвого бачення світу, орієнтація на емоційно-естетичне сприйняття його. "Поетичного змісту набуває будь-який вислів, який естетично освячується в поетичному контексті"¹. Особливу ж цінність становить народнопісенна мова, що є скарбницею мовно-естетичних знаків національної культури, пов'язаних із характером мислення й почування народу.

Думи – високоорганізовані епічні зразки фольклорного жанру – з'явилися за особливих обставин, насамперед – у козацькому середовищі; це – твори героїчного змісту, у яких відображені визначальні сторінки історичного життя народу, його боротьба з татарами, турками і польською шляхтою (XV – першої половини XVII ст.). Рушійною тогочасною силою в боротьбі за національну незалежність було козацтво. Звідси стає зрозумілим, чому думи у своєму поетичному словнику активізують лексико-семантичне макрополе з домінантою *козак* і похідним від нього прикметником *козацький*. Можемо певною мірою стверджувати, що *козак* і *козацький* – це ключові слова з ряду найважливіших, з допомогою яких здійснюється розуміння культури українського народу. Адже в мові, як переконливо доводили Гумбольдт, Сепір, Уорф (гіпотеза Сепіра-Уорфа), знаходять відображення ті риси позамовної дійсності, які уявляються релевантними для носіїв культури, що користуються цією мовою.

Актуалізація лексеми *козак* і прикметника-епітета *козацький* зумовлена власне специфікою історико-героїчних творів, присвячених возвеличенню козацтва – захисників України, рідного народу, борців за його волю. Саме тому зазначені лексеми концентрують у собі цілий комплекс емоцій і почуттів, як-от: замилювання відвагою, самозреченням козаків в ім'я народу, їх гордістю за народ, відстоюванням національних інтересів, захоплення героїчними звитягами, возвеличення в козаках властивої їм національної гідності, патріотичної відданості, відваги. Окрім емоцій, позначених відтінком урочистості, піднесеності, образи козаків нерідко викликають у реципієнта почуття жалю, туги, співчуття (з приводу поневірян, що часто випадали на долю козаків, особливо ж – у неволі, де вони зазнавали тяжких фізичних випробувань тощо).

Аксіоматичною є думка, що емоційний образ тексту створюється в багатьох випадках саме завдяки прикметникам, які містять власне якісну оцінку об'єкта, що означається. Прикметники виконують дві основні функції: називають яку-небудь ознаку предмета (об'єкта) або дають йому естетичну оцінку різного ступеня позитивності чи негативності, інколи суміщають першу і другу функції.

Значущість епітета для розуміння фольклорного тексту підкреслював О.М. Веселовський, вважаючи, що епітет – "характерне явище поетичної

мови, дуже важливе для хронології творів безособової поезії², у чому досить яскраво переконаємося на прикладі епітета *козацький*.

Прикметник *козацький*, як відомо, належить до розряду присвійно-відносних, фіксуючи вираження ознаки за відношенням до предмета і належність цієї ознаки предметів. Проте точніше було б, зазначають О.Д. Арбатська та Д.І. Арбатський, прикметник *козацький* кваліфікувати як предметно-якісний³, тому що він вказує не лише на предмет, але і на якості предметів, які позначаються пояснювальними словами, тобто містить елемент якісного значення, пор.: *козацькі плечі, козацька слава, козацька доля, козацьке горе*. При цьому, вважають дослідники, "значення якості навіть превалює над значенням предметності"⁴, що яскраво засвідчують вищерозглянуті приклади.

Особливістю поетичного слововживання епітета *козацький* у контексті дум є те, що він концентрує в собі одночасно всі лексичні значення. Пор., наприклад: *От тогді-то Хмельницький помер, / А слава його козацька не вмере, не поляже*⁵; тут *козацька слава* – така, що властива, належна козакові, окрім того – ще й доблесна, почесна, благородна. Часто в думках прикметник *козацький* (як і сам іменник козак) замінюється епітетом *лицарський*: "Пиду я, мати, на Черкеню-долину гуляти, / За веру християнскую одностайно стати, / Рыцарской славы доставати"⁶. Скажімо, у думі "Івась Коновченко вдовиченко" спостерігається варіювання поетичних фразеологізмів *козацька слава* і *рицарська слава*⁷.

Активізація прикметника *козацький* простежується на основі широкого кола сполучуваності з іменниками різних семантичних груп, що виступають на позначення: а) частин тіла людини: *ноги, голова, плечі, тіло, п'яти, глаз, очі, серце, рука, кості*; б) тварин: *кінь*; в) збірних понять: *військо, табір, громада*; г) страв, напоїв: *каша, пиво*; ґ) зброї: *пищалі, гармати*; д) зброї: *сідла*; е) абстрактних понять (фізичних і психічних якостей, властивостей, процесів, дій, станів та ін.): *слава, здоров'я, жарт, звичай, приznak, доля, труд, добро, горе, сила, сон, щастя, хміль, пригода, незгодонька*; є) будівель: *намети, комора, курінь, хата*; ж) дії: *ігри, похорон, суд*; з) предметів побуту: *збанок*; и) одягу: *китайка, кармазин*; і) осіб: *жінка*.

Аналіз засвідчує, що численними виявляються групи іменників на позначення частин тіла людини й абстрактних понять. Проте найбільш активно функціонують лексичні одиниці першої групи. Це ще раз підкреслює: у центрі уваги дум повсякчас перебуває людина і те, що співвідноситься з нею, її тілесною та духовною сутністю. Козак – герой, захисник рідного народу. Тому важливе все, що пов'язане з ним (навіть безіменним – у такий спосіб образ максимально узагальнюється, набуває символічних рис, водночас увиразнюється, до найдрібніших деталей, називанням предметів, частин тіла). У тяжінні до подібної зображуваності прослідковується характерна особливість фольклорного епітета, відзначена В.І. Єрьоміною: "Народна пісня прагне до максимальної конкретизації означуваного"⁸. Варто наголосити, що це – традиційні прийоми для дум, завдяки яким здійснюється як активізація уваги слухача (читача), так і досягається поетизація

зображуваного: повтор одиниць у художньому тексті сам по собі вже показовий, бо підкреслює важливість чогось. Наприклад: *"Якъ же мини, брате, на ноги козацкія вставати, / Що у мене ноги козацкія порубаны, / Руки козацкія постреляны, / Головка козацкая моя побита? / Попросимо мы свого меньшого брата, / Нехай нашъ найменьший братъ на ноги козацкія вставае, / У тонкіе войсковіе суремки заиграе, / То будуть козаки чистымъ полемъ гуляти, / Будуть наши игры козацкія зачувати"*⁹. Прикметник *козацький*, окрім інформаційного змісту передає емоційно-оцінний: денотативне і конотативне значення переплітаються, взаємодоповнюються. Фактично прикметник *козацький* у своєму денотативному значенні містить історично закладений конотативний зміст.

Козак і *козацький* набули додаткового емоційного змісту не власне в контексті дум, а найперше (це надзвичайно важливо) – у свідомості носіїв мови, завдяки чому (через усвідомлення значущості, естетичної вартісності певних реалій дійсності) і потребували опоеитизування, що й спричинило виникнення дум. Це є свідченням того, що лексема *козацький* (як і *козак*) виступає не просто мовним, а мовно-естетичним знаком національної культури.

Помічено, що естетичне наповнення прикметника-епітета *козацький* залежить безпосередньо і від того, з яким іменником він сполучається, який емоційно-експресивний відтінок властивий цьому іменникові та від контексту в цілому. Так, у випадку *Бо вже ж нам ся турецькая каторга надоіла, / Кайдани-залізо ноги повривало, / Білес тіло козацьке пані-молодське коло жовтої кості / пошмугляло*¹⁰ прикметник *козацьке* разом з прикметниками *білес* (білий – символ страждання), *пані-молодське* (молоде, красиве, тому викликає особливий жаль-співчуття) і в поєднанні з ширшим контекстом (де актуалізуються одиниці негативного плану, як-от: *каторга, надоіла, залізо ноги повривало, тіло пошмугляло*) наповнюється емоціями невтішної скорботи, невимірного болю, почуттям глибокого суму і переживання за долю козака – співвітчизника, який прийняв муки в неволі, аби відстояти незалежність рідної землі.

Складна гама емоцій і почуттів виникає тоді, коли іменник має демінутивну форму: *... три брати з города з Азова втікали: / Два брата рідних, кінних, / А третій найменьший брат піший, піхотою; / То він за кінними братами вганяє, / На сире коріння, / На біле каміння, / Ніжки свої козацькі молодецькі набиває*¹¹ – тут іменник *ніжки* завдяки суфіксові *-к-*, який виступає виключно з емоційним відтінком пестливості, своєрідно увиразнює й прикметник *козацький*, таким чином концентруючи в міні-образі комплекс почуттів усенародної любові і співчуття до козака-воїна.

Епітет-прикметник *козацький* часто виступає паралельно з іншим означенням до того самого іменника. Особливо активізованими є сполуки прикметників *козацький* і *молодецький* (*козацький молодецький похорон одправляли*¹², *тіло козацьке молодецьке*¹³, *що моя душа козацкая-молодецкая сподобила*¹⁴, *козацькі молодецькі коники*¹⁵, *козацькі молодецькі признаки*¹⁶). Епітет *козацький* досить виразно містить підтекст, в основі якого усталені асоціації з козаком як сильним, сміливим, доблесним воїном-героєм (тому в думках і відсутні

такі найменування осіб, як *воїн*, *герой* – замість них послідовно використовуються *козак*); відповідно *козацький* означає сильний, молодий, повний завзятості, відваги тощо, тобто є синонімічним до *молодецький*. Семантичне зближення епітета *козацький* з епітетом *молодецький* відбувається як у горизонтальному, так і у вертикальному розгортанні:

"Ой, голова моя козацька,

Голова моя молодецька,

Де ж ти проживала?"¹⁷ ;

"То лучче ж то буде моему тілу козацькому молодецькому в сирій
землі гнити"¹⁸ ;

У багатьох випадках прикметник-епітет *козацький* настільки "зрісся", "злився" з іменником, що утворює з ним єдину, нероздільну в плані образно-змістового значення сполуку: *козацьке здоров'я* – міцне, загартоване здоров'я, чудове самопочуття; *козацька слава* – гарна, велика, гучна слава, що пов'язана з національним самовідстоюванням, національною гідністю тощо; *козацьке військо* – сильні хоробрі, відважні воїни, віддані своєму народові; *козацький труд* – почесна, благородна праця в ім'я людей, України.

Отже, проаналізовані приклади засвідчують, що епітет *козацький* виступає важливим концептом мовної картини світу, відображеної в думках і є ключовим поняттям характеристики відповідної епохи, репрезентованої в зазначених творах. Це, у свою чергу, зумовлює надання епітетові *козацький* статусу мовно-естетичного знака національної культури.

¹Ермоленко С. Нариси з української словесності. – К., 1999. – С. 323; ²Веселовский А.Н. Историческая поэтика / Под ред. В.М. Жирмунского. – Л., 1940. – С. 450; ³Арбатская Е.Д., Арбатский Д.И. О лексико-семантических классах имен прилагательных русского языка // Вопр. языкознания. – 1983. – № 1. – С. 52; ⁴Там само. – С. 62; ⁵Украинские народные думы. – М., 1972. – С. 283; ⁶Там само. – С. 225; ⁷Там само. – С. 224–257; ⁸Еремينا В.И. Метафорический эпитет (Из поэтики фольклора) // Известия АН СССР : Серия лит. и языка. – М., 1967. – Т. XXVI. – Вып. 2. – С. 114; ⁹Украинские народные думы. – М., 1972. – С. 89; ¹⁰Там само. – С. 108; ¹¹Там само. – С. 163; ¹²Там само. – С. 165; ¹³Там само. – С. 164; ¹⁴Там само. – С. 227; ¹⁵Там само. – С. 217; ¹⁶Там само. – С. 220; ¹⁷Там само. – С. 223; ¹⁸Там само. – С. 210.

Світлана Костянтинова
Науково-дослідний інститут українознавства

МОВНІ ОБРАЗИ ЯК ЗНАКИ УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ: ПРАКТИКУМ НЕОКЛАСИКІВ

Індивідуальна свідомість через набутий досвід – емпіричний і власне мистецький – вибудовує варіант поетичної дійсності. У властивому неокласикам реєстрі рустикальних інкрустацій постають чарунки доглибних прикмет українського терену (*потязь*, *підмет*, *сосняк*).

Якщо для досягнення комунікативної функції достатньо відтворювати реальні ситуації, відповідні мовно-етичні формули, діалоги з однозначним використанням мовних засобів, то пізнання мови в її естетичній функції

потребує виявлення мовно-етнічних ідей, які в українській мовно-національній свідомості мають не лише первинний, а й вторинний, асоціативний зміст. Такі "випнені" грою словом, наскрізними темами та семами вербалізовані одиниці здатні самозапозичатися: зміст їхній може тлумачитися несподівано, він залежить від освітніх, соціальних параметрів, естетичної сприйнятливості. Ми їх затримуємо у власній пам'яті, ніби фотографуємо, виокремлюючи естетичну вартість художнього слова. Вони складають динамічні моделі естетичного сприймання.

Внутрішньою природою мови "прогнозовано" можливості створення естетично вартісних мовних знаків. Самодостатність мовної естетики неокласиків виявляється текстами, прив'язаними до етнічного денотативного ландшафту: "*синя плахта лісів*" (Ю. Клен), "*соняшників юна січ*" (М. Драй-Хмара).

Естетичне сприйняття мистецького слова як результату пізнання й осмислення дійсності передбачає урахування відповідного апперцептивного фону. Такий погляд особливо актуальний у зв'язку з художньо-комунікативною функцією поетичної мови й освоєнням нею екстралінгвального світу. Утвердження естетичної мети на основі текстового і позатекстового досвіду виявляє в тій чи іншій мовній одиниці відповідну мотивацію семантики. Уведення до метамови аналізу поетичного тексту такої мовно-структурної одиниці, як мовно-етнічна ідея (MEI), дозволяє усталені критерії аналізу поезії інтегрувати в комплексний підхід, фундований на засадах лінгвостилістики, когнітології, герменевтики.

Метою праці є виокремлення естетичного критерію індивідуалізації мистецького слова неокласиків.

Адаптованість митця до відповідного етномовного контексту, формування традиційного поетичного словника, що фіксує просторові часові поняття, в яких живе конкретна людина, досліджується в розвідках Л. Ставицької¹ та С. Єрмоленко².

Найефективнішою процедурою створення знакових вербалізацій є семантичні трансформації стереотипних уявлень мовців, які виявляються в переосмисленні реалій господарювання, приміром, у контексті М. Драй-Хмари: "*Наставила шовкових кросен, \\\\ І павутинням обвела: \\\\ густий кармін і синя мла, – над ними – ясноока осінь*" (Д.-Х., 60)³.

При моделюванні поетичної дійсності мовна дійсність постає самодостатньою, адже носієві мови доводиться оперувати мовними знаками. За словами Е. Аветяна, "знакові кореляції не є безсумнівними й тому підтримуються знанням і традицією"⁴. Природою мови прогнозовано створення естетично вартісних мовних одиниць, що втілюють індивідуально-поетичні й суспільно усвідомлені уявлення мовців; таких одиниць, що їх побудовано на звукових асоціаціях, граматичній варіантності, лексико-семантичних процесах уподібнення, протиставлення. MEI – це одиниці мови, у яких синтезовано експліцитний та імпліцитний, раціональний та емоційний зміст. На думку С. Єрмоленко, "вони (MEI. – С.К.) виходять за межі емпіричної дійсності, за межі "площинного" зображення"⁵.

За словами В. Русанівського, "змістова сторона знака виникає внаслідок перетворення певного об'єкта дійсності у виразника якоїсь ідеї, при чому зв'яз-

зок між об'єктом і ідеєю відомий одній або кільком особам"⁶. Естетика поетичної знаковості виразна словом. За спостереженням В. Виноградова, "учення про поетичну мову не може існувати поза лінгвістичним ученням про слово і словесний ряд, нехай би останнє й оберталось в межах індивідуально-авторської мови під кутом "естетичного"⁷. Сприйняття слова як естетичного об'єкта з огляду на його власну багатокomпонентну основу отримує різнооб'єктну втіленість. Непересічні мовні особистості здатні продукувати мовні форми, що виявляють таку естетичну оцінність, що впливає на формування вторинних асоціативних образів, естетичної домінанти усєї поетичної школи. За такими оцінками простежуються оцінки стилю, жанру, поетичної традиції.

Оцінне ставлення, відповідний культурологічний контекст впливають на семантичні трансформації МЕІ. Останні становлять динамічні моделі естетичного сприймання. Відтворюваність естетично вартісних мовних форм іншими творцями, носіями мови є показником функціонування МЕІ у естетичній практиці соціуму.

Унаслідок семантизації окремих вербалізацій розпросторюються оцінно стабільні блоки, що є мовно-етнічними ідеями (вербальними ідеями), вони вибудовують інтерсеміотичну архетипність; як одиниці повсюдно відтворювані у синтезі "ratio" – "emotio", явленого і домислюваного постають мовними кліше.

Індивідуальний простір поетичної реальності мовотворчості неокласиків структуровано двома антисвітами: простір неволі (брану) з вузловими поняттями "серце", "край", "доля", простір гармонії – ключові слова: "сонце", "день (дні)", "слово". Світ неволі окреслено виразними негативними барвами. Вочевидь периферійну позицію у відбитті простору неволі займає мовна практика М. Рильського. Принагідно зауважимо, що його парадоксальна, застрашливо компромісова збірка "Знак терезів" (1932) постала промовистим свідченням – поет несамохить потрапив до лещат фантома вигаданого соцреалістичного світу. Офіційна, підрядна, режимна література спонукала до підтримання панівного темпераменту його мовотворення – обережно-поміркованої настроєвої й позитивної семантичної оцінності.

Оцінно-аксіологічні репрезентанти мовно-естетичного знака "простір" засвідчено розпросторенням чорно-білої колірної гами, що вибудовує двобічний світ із закономірною гротесковою естетикою зіткнень "старого" і "нового" світу. Зауважимо, що загальномовний словник української мови фіксує такі значення слова "простір": 1) одна з основних форм існування матерії, що характеризується протяжністю й обсягом; 2) необмежена протяжність (в усіх вимірах і напрямках); тривимірна протяжність над землею; 3) вільний великий обшир; просторість; територія; 4) *перен.* воля⁸.

У практиці неокласиків "простір" структуровано так:

понадбуттєвий простір	<i>хаос</i>
	<i>сон</i>
	<i>творчість</i>
	<i>сонце</i>
	<i>небо</i>

небесний (повітряний) простір	зорі (зірка) хмари (хмарка) місяць земля степ
земний (ландшафтний) простір	поле (поля) лан (лани)

Лінгвально-естетичний інтер'єр знака "простір" виявлено семантикою слова *далечінь*, що постає у сполученнях із прикметниками *безмірна* (Ю.К., 237), *синя* (Ю.К., 356), *незмірно-синя* (Ю.К., 133), *мрійна* (М.З., 79).

Дієслівна сполучуваність цієї лексеми простежує складні метафоричні малюнки: *далечінь чарує* (М.З., 79), *зове* (М.З., 79), *розгорнулася* (Ю.К., 29), *погасла* (Ю.К., 237).

Принагідно зазначимо, що у тлумачному словнику лексема *далечінь* маркована як "далекий простір" у першому значенні, "давнє" (у другому)⁹.

Загалом знак простору "пропонує" виразні контексти, що актуалізують семи "далеко", "відстань", "дуже", які, відповідно, виявимо прислівником *десь*: *Почавсь одвічний змаг, і в дальній далі десь наші стрінуться шляхи* (Ю.К., 331); *І вабив десь за безміром пісків Незнаний скарб заморської держави* (Ю.К., 27); *Іду. За річкою співають десь півні – скрізь такий простір* (Д.-Х., 76).

Власне сама лексема *простір* розгортає таку прикметникову сполучуваність: *простір – блакитний* (М.Р., 160), *правічний* (Ю.К., 37), *безмірний* (Ю.К., 126), *вечірній* (Ю.К., 174), *ясноокий* (М.Р., 67), *дикий* (Ю.К., 125), *золотий* (М.Р., 129), *завойований* (Ю.К., 52), *радісний* (Ю.К., 221), *божий* (Ю.К., 85), *буйний* (Д.-Х., 149), *білий* (Ю.К., 168), *глухий* (Ю.К., 101), *широкий* (Д.-Х., 101), *чужий* (Ю.К., 319). Слово *простори*, відповідно, вибудовує сполучення з епітетами *мертві* (Ю.К., 360), *нові* (Ю.К., 101), *неозорі* (Д.-Х., 145), *безмірні* (Ю.К., 305), *зачаровані* (Ю.К., 31), *творчі* (Ю.К., 305), *квітчасті* (Ю.К., 249), *голубі* (Д.-Х., 147), *сарматська* (Ю.К., 46), *німі* (Ю.К., 31).

Стосуючи семантику "чорно-білого" за аналізування двобічності світу, зауважимо, "якщо існує еталон "темряви" або еталон "світлості", то їх слід шукати в темряві ночі або в світлі дня"¹⁰. Словотвірно-семантична група у дериватах із префіксоїдом *біло* (білокопит – М.Р.) і розгалуженою парадигмою епітетів сприяє устиплістичненню семи *білизна*. Мистецька глибина МЕІ у відбитті двобічного світу через розгортання складних настроєвих відчуттів у переосмисленні семи "білизна", явлені знаками *білогрива* (хвиля) – (М.З., 83), *білоколонне* (диво) – (М.З., 23), *білосніжний* (лебідь) – (Ю.К., 60), *білосніжні* (айстри) – (М.Р., 85), *білосніжне* (убрання) – (М.Р., 64), *білокрилатий* (парус) – (М.Р., 175), *білокриле* (кохання) – (М.Р., 92), *білопінні* (буруни) – (Д.-Х., 99), *білочадний* (смолоскип) – (Ю.К., 72), *білогузі* (зайці) – (Ю.К., 113), *білорунні* (хвилі) – (М.Р., 256), *білокора* (береза) – (Д.-Х., 166), *білолисті* (верби) – (Ю.К., 174), *білочале* (небо) – (М.З., 56), *білопінні* (айстри) – (М.Р., 66). Сема білизни на тлі фольклорного знака

"біла хата" інтенсифікується контекстом *Білили* за дніпровим плесом *хати*, мов купи печериць (Ю.К., 263).

Зважаючи на це, помічаємо естетизацію "світлості" у малюнках МЕІ "небо (небесний простір)", зокрема, втілених сполучуваністю з прикметниковими словами *бліде* (Ю.К., 159), *білочоле* (М.З., 56), *ясне* (М.Р., 343), *блакитне* (М.Р., 31,70), *полотняне* (П.Ф., 66).

Метафори так само вияскравлюють чільну семантичну характеристику – "світлість (ясність)": "*І городського неба брехливо-світла даль*" (М.Р., 95), "*світлобарвих водах неба*" (Д.-Х., 171), "*неба голубий плафон*" (М.З., 69).

Естетизацію "чорноти" спостерігаємо у такій мовній одиниці, як слово ніч: "*Вдягає ніч жалоби рамя*" (Д.-Х., 61), "*Ніч широким вороним крилом безшумно обгорнула степ*" (Д.-Х., 62).

Водночас небо орнаментовано семантикою темних (чорних) відтінків, зокрема, у тропях: "*і в небі плетється чорнота*" (Ю.К., 138), "*І бачить неба темноока шата*" (М.З., 43), "*Німого неба темні грати*" (М.Р., 294).

У просторі поетичної реальності неокласиків наскрізну вербальну ідею "вітер", яка несе із собою етнічну ментальність, щонайвідчутніше взоровано на семі "стихія (рух)". Парадигма епітетів до ключової лексеми "вітер" налічує 57 одиниць: пафосну тональність маніфестують епітети *дужий* (Ю.К., 101), *ходовий* (Ю.К., 28), *буйний* (М.Р., 55), *дальній* (Ю.К., 162), *рвійний* (Ю.К., 91), *потужний* (Ю.К., 320), *пасатний* (М.З., 60), *свавільний* (Ю.К., 81), *шалений* (П.Ф., 31; Ю.К., 95), *неутишимий* (Ю.К., 218). Периферійну позицію займають епітети й одиниці антропоморфізованого спрямування: *тонкогубий* (Ю.К., 402), *рум'яний* (М.Р., 191), *юний* (М.Р., 235), *кучерявий* (М.Р., 115, 361), *стрункий* (М.Р., 307), *пустотливий* (Д.-Х., 87).

Парафрастичні образи вітру – "*парубок слівочий*" (М.Р., 210), "*шалений велетень*" (Ю.К., 109), "*одвічний мандрівник*" (П.Ф., 90), "*пастух загонистий, сердитий*" (Д.-Х., 151) віддзеркалюють складні асоціації.

Семантичні варіанти лексичної одиниці *вітер* – слова *вихор*, *буревій*, *ураган*, *суховій*.

Помічаємо частотність вжитку лексеми *вихор* у практиці Юрія Клена – "*тисячогромим вихором*" (Ю.К., 113), "*дикий вихор*" (Ю.К., 297), "*електричний вихор*" (Ю.К., 77), "*вихором дужим*" (Ю.К., 94), "*вихором згуб*" (Ю.К., 38), "*вихор світла*" (Ю.К., 87), "*вихор гір*" (Ю.К., 76), "*вихору пінливий трюнок*" (Ю.К., 92), "*волі вихор п'яний*" (Ю.К., 79).

У "Словникові символів культури України" засвідчено, що "вітер – символ духу, дихання Всесвіту, неусвідомленості, швидкості"¹¹. Зауважимо, що на означення великого вітру, бурі в українській мові існує слово "шаркан" ("*шамко шастає шаркан*") – (Ю.К. 350). Словник української мови фіксує слово "шаркан" як діалектне¹². Вербальна ідея "вітер" розгорнена в останньому контексті на тлі міських реалій, що відтінюють "урбаністичний" вимір текстів неокласиків.

Дієслова, що їх добирають неокласики на окреслення образу вітру, відбивають розмовні конотації: М. Драй-Хмара вживає лексему *ярує* (ярувати – бути в стані великого гніву, лютувати), що словом марку-

ється як розмовне: "Ой, ярус вітер в червоних таволгах: як зірветься – ввесь світ зірве" (Д.-Х., 47).

Незалежно від лінгвістичних оцінок чи різного прочитання мовно-стилістичних фрагментів тексту українська мова в мистецькому слові спромоглася на багатовимірне існування та естетичну досконалість. Естетика слова, виразна співність, вимовною широтою, освятила створення як досконалих поетичних образків, так і оригінальних власномовних лексем: *сонценосно* (Є. Маланюк), *розливотуго* (М. Драй-Хмара), *зеленоброво* (І. Драч).

Вагому сторінку в історії української літературної мови становить мовна практика непересічних мовних особистостей, яка й до сьогодні не втратила своєї актуальності. Естетика українського слова за складних умов давала поштовх творенню нових емоційних та інтелектуальних вартостей. Митці творили особливий поетичний світ, культивуючи в розлогах уподібнень численні вирази: *"битий шлях"*, *"червона калина"*, *"буйний вітер"*, водночас у власних поезіях не обмежувалися лише фольклорною символікою. Поряд із ліричністю, поетичною ніжністю вони пропонували і такі естетичні феномени, як сила, міць, гартованість слова, що виливалося у викінчені афористичні рядки. Це пристрасні тексти, в яких віддзеркалюються спільні погляди, спільне бачення України ззовні і зсередини. Мовне бачення фіксується й у галузі творення словника, особливо зі сфери суспільного життя. Нині історично та естетично вартісними постали **раніше замовчувані** тексти про визвольні змагання українського народу, про тему голоду й ін.

Умовні скорочення:

Д. – Х. – Драй Хмара М.П., М.Р. – Рильський М., П.Ф. – Филипович П., Ю.К. – Клен Ю.

¹Ставицька Л. Естетика слова в українській поезії 10–30 рр. ХХ століття. – К., 2000;
²Єрмоленко С. Нариси з української словесності. – К., 1999; ³Приклади взято з творів: Драй Хмара М.П. Вибране. – К., 1989; Зеров М. Твори : У 2 т. – К., 1990. – Т. I; Клен Ю. Вибране. – К., 1991; Рильський М. Збір. тв. : У 20 т. – К., 1983. – Т. 1; Филипович П. Поезії. – Мюнхен, 1957; ⁴Аветян Э. Смысл и значение. – Ереван, 1979. – С. 111; ⁵Єрмоленко С. Знач. праця. – С. 359; ⁶Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К., 1980. – С. 48; ⁷Виноградов В.В. О языке художественной прозы. – М., 1980. – С. 252; ⁸Словник української мови : У 11 т. – К., 1977. – Т. VIII. – С. 298; ⁹Там само. – Т. II. – С. 209; ¹⁰Вежбицкая А. Язык, культура, познание. – М., 1996. – С. 250; ¹¹Словник символів культури України. – К., 2002. – С. 44; ¹²Словник української мови... – Т. XI. – С. 413.

Лілія Бурківська

Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу

НАРОДНОРОЗМОВНІ ЕЛЕМЕНТИ В ІСТОРИЧНІЙ ПРОЗІ БОГДАНА ЛЕПКОГО

Дослідники історії літературної мови, відзначаючи зв'язок літературної мови з народними джерелами національної мови, називають живу усну мову – "народна мова", "жива народна мова", "народнорозмовна мова", "живомовна основа", "жива народнорозмовна мова", "розмовна народна

українська мова" (І.К. Білодід, М.А. Жовтобрюх, Г.А. Левченко, І.Г. Матвіяс, В.В. Німчук, В.А. Передрієнко, В.М. Русанівський, І.Г. Чередниченко та ін.). Усі ці назви виступають синонімічними і передають спільний зміст, відбитий у терміні "народнорозмовна основа літературної мови".

Художній стиль завдяки своїй специфіці широко використовує елементи народнорозмовної мови, які у мовностилістичній системі художнього твору естетично модифікуються, олітературуються, виконують різні стилістичні функції, зокрема у мові авторській і в мові персонажів. Кількість уживання народнорозмовних елементів залежить від ідейно-художнього спрямування твору, "...від авторських уподобань, світо- і мовоорієнтації, що визначає відповідну доміную стилію"¹.

Широку орієнтацію на народнорозмовну стихію виявив у своїй художньо-мовній практиці яскравий представник галицького письменництва – Богдан Лепкий.

Словник тетралогії "Мазепа" Б. Лепкого з погляду сучасної норми вирізняється активним використанням розмовної, рідковживаної та діалектної лексики. На рівні майже всіх частин мови виявлено лексичні одиниці, які зафіксовано в загальнономовному словнику (СУМ у 11 т.) зі стилістичними ремарками *розм.*, *рідко*, *діал.* Аналізу піддається лише "словникова" група розмовних лексем, які є важливими компонентами мови художнього твору, оскільки створюють колорит невимушеності, природності діалогів, відбивають розмовно-оповідну експресію авторської мови. Природно, що розмовні форми домінують в діалогічному та монологічному мовленні, описах побутових картин і ситуацій, "...взагалі тоді, коли автор прагне надати мові свого твору розмовного забарвлення..."².

Серед слів з ремаркою *розм.* переважають найменування за родом занять (*доктор*, *мисливий*), характером діяльності (*шпиг*, *шпiон*), рисами характеру, вдачею (*білоручка*, *гульвіса*, *неприятель*, *пакісник*, *ревун*), відповідно до віросповідання (*невіра*), суспільного становища (*паня*), осіб жіночої статі за професією чоловіка (*сотничиха*). Вони вживаються переважно у прямій мові персонажів, передаючи емоційно-експресивну оцінку того, хто говорить, пор.: – У нас [монахинь] є сестра аптекарка, знає ліки всілякі краще від наших хірургів і **докторів** (М., 58); – Я [Меншиков] зговкаю тебе [Мотре Василівно], **білоручко**, дамо, загнуждаю – о, загнуждаю, – на те я Меншиков! (Б., 451); – Колись ти [Чуйкевич] **гульвісіе** обласкавив і, обдарувавши, відпустив, а нині гадаєш розстрілювати людей, чи як? (П., 20).

У складі виявленої розмовної лексики вирізняються іменники, які називають осіб, засвідчуючи зневагу, фамільярність (*безштанько*, *живодер*, *лахмай*, *скупендряга*, *харциз*, *харцизяка*) і лайливість (*скотина*, *стерво*), напр.: – Його [азіата] в конюшню, а не в Європу пускай, **скотина**... (М., 10); – Куди *тікаш*, **стерво!** – *зукапи* царські офіцери (Б., 398).

До складу розмовної лексики входять й емоційно-експресивні іменники, які мають словникові ремарки *зневажл.*, *лайл.*, *вульг.*, напр.: *людці зневажл.* "недостойні люди", *падло перен. лайл.* "підла, негідна людина", *прихвостень зневажл.* "той, хто підлабузнюється до кого-небудь, догоджає комусь з

корисливою метою; підлабузник", *сліпаки вульг.* "очі", *чернь зневаж.* "простий народ, низи суспільства; рядові представники якого-небудь громадського середовища, суспільної верстви", напр.: *Прихвосні роблять таке, а не полковники, котрих я [Мазепа] наділяю так щедро і мастками, і значеннями* (Не вб., 27); – *Рейментаря свого не бачите, сліпаки* вам [козакам] *позаступало, чи що?! – і шаблею плазував [Мручко] направо й наліво* (П., 66).

Емоційно-експресивні лексеми відповідно забарвлюють мовну тканину твору, оскільки несуть особливі значеннєві відтінки (зневага, образи, докору, презирства, лайливості, обзивання), причому через них здійснюється влучна характеристика соціальних і психологічних типів людей.

Серед прикметників домінують такі, що виражають ознаки предметів чи істот безпосередньо, тобто семантикою власної основи. Вони означають: 1) особливості характеру, вдачі, інтелекту (*згірший, лепський, понятливий, спосібний, характерний*); 2) фізичні якості людини, тварини (*годящий, оглашений, плохий*); 3) ознаки предметів за безпосереднім фізичним враженням (*копний, морозистий*); 4) ознаки предметів за їх зовнішніми особливостями (*паршивенький, плохий*), напр.: *Йому [Чуйкевичу] дійсно жаль було лепського хлопця, що ходив без одного вуха і без двох пальців на лівій руці, а ноги мав теж порубані, як те дерево в лісі, що його покарубав лісник* (М., 78) – *Невже ж нема в Кочубеєвих стайнях годящого коня* (М., 128); – *Мелашка-пташка посвітила своїй панночці, прислуга обтулила ноги вовчими шкурами, й великі сани, з довгими поволочистими крилами, накриті шкуратяною будою, посунулися по копній дорозі* (М., 236); – *Ну, та й Хорол та ще там які дві-три паршивенькі річки, – відповідають йому [миргородцю]* (М., 77).

Відповідно до типу відношень виокремлюємо прикметники, які виявляють ознаки поведінки людей (*дерзкий, повинний, почитивий*), часові ознаки істот чи предметів (*давнешній, днедавній, поранній*) і ознаки явищ, процесів за тривалістю в часі (*безконечний*), напр.: – *Бо чому ж мені [гетьманові] не хочеться їхати в Польщу, купити собі масток і жити, як каже Рей, життям почитивого чоловіка, себто шляхтича?* (М., 401); – *Днедавній* я [чумак], – казав, – *і Бог вість, чи дочекаюся того* (З-під П., 149); *Дні такі короткі, а вечори і ночі безконечні, чому ж він [гетьман] не прийде до неї [Мотрі], щоб розігнати скуку?* (М., 339).

Стилістично марковані розмовні дієслова означають: 1) фізичний стан (*виздохати, відсалпнути, засипляти*); 2) наростання ознаки (*сатаніти, спаніти, хрупотіти*); 3) виявлення почуттів (*звинятися, зрадитися*); 4) назви дії (*відхукати, затулювати, слезити*); 5) пересування й переміщення (*вернути, зближатися, причвалати*); 6) зневаги й образу (*гризти, дразнити, зобижати, матіркувати, троюдити*); 7) звуковідтворення (*харчати, чичиркнуті*), напр.: *Реншільд запалювався і підносив голос так, що навіть ті з товариства, які під впливом гетьманського вина стали були засипляти, будилися і встрявали в дискурс* (П., 13); *Прямо безконечне біле море гуло, ревіло, сатаніло...* (П., 298); *Звинявся* [Кожухівський] *перед Кочубеїхою* (Не вб., 117); *Треба було відхукати шибки, розмальовані казковими квіта-*

ми, щоб побачити темно-синє небо, засіяне незчисленними зорями, і мовчаві дерева, на котрих, як білі подушки, нависав сніг (М., 235); Гетьман це не вспів ускочити в сідло, як до нього **причвалав** Меншиков, а за Меншиковим і той другий їздець, на гнідому коні (Не вб., 34); Гетьман не любить грати, зробив це ради гостя, котрий був охотник до гри, а не грав часто, бо Любов Федорівна **гризла** його за те (М., 350); Годинник починає грати арію, але вриває її нагло і шипить, **харчить**, ніби насміхається злобно (Б., 420). Слід зазначити, що лексема *причвалати* зафіксована у загальномовному словнику з подвійною ремаркою *розм., фам.*, оскільки передає значення зниженої оцінки, що наявна в наведеному прикладі.

Розмовна лексика, яка охоплює широку гаму емоційних оцінок (від здрибілого-пестливого до зневажливо-іронічних, грубих), засвідчує, що автор використовує як лексеми, емоційність яких закладена у їхньому етимологічному значенні, так і лексеми (особливо іменники і прикметники), у значення яких емоційне забарвлення вноситься формальними показниками розмовності – відповідними афіксами. Такі розмовні одиниці виявляють свій стилістичний колорит і поза контекстом, оскільки "чисто" лексична розмовність тут поєднується із розмовністю "словотворчою", тобто лексичний і словотворчий рівні ніби перетинаються³.

Оцінність розмовної лексики посилюється у стилістичних фігурах ампліфікації, напр.: – Чого ж ви [козаки] **стоїте, крикуни, бешкетники, ревуни** безсоромні? (Не вб., 171); – А **окопili** б вони [москалі], **дубини** московської, **лахмаї** безобразні! (П., 43); **Таке** поведіння **дерзке, своєвільне, недопустиме** (Б., 451).

Проаналізований матеріал засвідчує, що переважна більшість згаданих розмовних одиниць з відповідними ремарками знайшла місце у Словнику синонімів української мови, проте є лексеми, які цілком могли б поповнити синонімічні ряди, оскільки несуть у своєму значенні додаткову оцінку, важливий для художнього та розмовного стилю колорит розмовності, напр.: **лахмаї** – ганчірник, пахмітник, шматяр, барахольник, тандитник, онучкар, онучник⁴; **наслідник** – послідовник, продовжувач, наслідувач, прибічник, прихильник, апостол, адепт; наступник, учень, вихованець, вученик, спадкоємець⁵; **случай** – випадок, пригода, подія, okazія, епізод, інцидент, історія, казус, трапунок, притча, причта, причина, припадок⁶; **шпiон** – розвідник, розвідувач, розвідач, вивідач; агент, шпигун, шпиг, шпик; **резидент**⁷; **днедавніи** – давній, старий, давніший, давнешній, старезний, віддавніи, древній; доісторичний⁸; **морозистий** – холодний, зимний; студений; крижаний, льодовитий; морозний⁹; **понятливий** – зрозумілий, доступний, приступний, дохідливий, сприйнятливий¹⁰; **виздохати** – умерти, вмерти, померти, сконати, гігнути, вимерти, здохнути, подохнути¹¹; **потермосити** – потрясти, тряснути, труснути, тіпнути, торсоннути, термоснути, телепнути, тріпнути, теліпнути; стрясти, струсити¹²; **пристанути** – зупинитися, спинитися, стати, припинити, олинитися, зостановитися; затриматися, припинитися, притриматися¹³; **чичиркнути** – цвірінькнути, цвіркнути, цвікнути, цівкнути, цевенькнути¹⁴.

Дослідниця Л. Струганець зазначає, що "зміну стилістичного статусу лексичних одиниць засвідчують насамперед матеріали словників, у яких подається послідовне стилістичне маркування слів"¹⁵. Це можемо простежити, якщо звернемося до Словника синонімів української мови. Серед зафіксованих в історичній прозі Б. Лепкого розмовних одиниць виявлено з тотожним значенням незначну кількість лексем, які виступають у Словнику синонімів української мови без ремарок, тобто мають статус стилістично нейтральних, напр.: *відсалпнути, замиритися, неохота, падло, скритися, стерво, характерний*.

Деякі розмовні лексеми у Словнику синонімів української мови мають цілком інші, ніж у загальнономовному словнику, стилістичні ремарки, проте зберігають тотожні значення: *неспосібний заст., приказ заст., согрішати заст., капарити зах., повинний рідко*.

Виокремлюємо також чимало таких лексем, які кодифіковані у Словнику синонімів української мови кількома стилістичними позначками: *розм., рідко—годящий* "який задовольняє певні вимоги, відповідає певним умовам"¹⁶; *підсил. розм. — давнезний* "про час, епоху, події т. ін."¹⁷; *підсил. рідше — мізерія* "матеріальна незабезпеченість, брак засобів до існування"¹⁸; *підсил. розм. — оглашений* "який має психічний розлад, психічно хворий"¹⁹; *розм., рідше — ревун* "той, хто часто плаче, схильний до плачу"²⁰; *підсил. розм. — сатаніти* "про стихійні явища—діяти, виявлятися дуже бурхливо, з великою руйнівною силою"²¹; *зневажл., лайл. — скотина* "про людину, що втратила свої людські риси й не гідна цього звання через свої потворні, жahlivi вчинки, дії"²²; *підсил. розм. — скупендряга* "надміру скупа, жадібна людина"²³.

Словник фіксує окремі лексеми, які мають у ньому цілком інші тлумачення, ніж у загальнономовному словнику та контексті історичної прози; деякі супроводжуються широким спектром позначок: *підсил. розм. — дерзкий* "який не знає страху, не боїться небезпеки"²⁴; *розм. — дерзкий* "який має невірну, цупку на дотик, часом потріскану, часом колючу поверхню; часто про згубилу шкіру, частини тіла"²⁵; *діал. — затула* "частина верхнього одягу для захисту голови в негоду"²⁶; *розм. — зрадитися* (з ким) "у попередніх розмовах, переговорах досягти певної згоди, вирішити щось"²⁷; *розм. — краска* "природний рожевий або червоний колір щік, обличчя"²⁸; *мертвеччина* "труп, трупи тварин"²⁹; *убиратися* (у що і без додатка) "покрити себе яким-небудь одягом"³⁰; *підсил. розм. — хрупотіти* "видавати хрумкіт при розжовуванні; їсти що-небудь з хрумкотом"³¹; *розм. рідко — яркий* "який випромінює сильне світло"³².

Проаналізований матеріал демонструє зміну статусу слів наприкінці ХХ ст., засвідчує відкритість лексико-семантичної системи літературної мови. Відбувається постійний стилістичний рух лексики, при якому лексеми, потрапляючи у свій синонімічний ряд, розміщуються у певній послідовності від синоніма-домінанти. Системні відношення між ними всередині синонімічного ряду виявляють їх закономірний статус у лексичній системі української літературної мови.

Отже, виявлені в тетралогії "Мазепа" Б. Лепкого та зафіксовані у загальнономовному словнику розмовні лексеми ще раз стверджують народність основного лексичного складу української літературної мови, показують, як лексика літературної мови корениться в живій народній мові.

Часова віддаленість текстів Б. Лепкого від сучасного слововживання, безумовно, виявляється у відсутності багатьох слів у Словнику синонімів української мови; деякі з них цілком заслуговують на увагу і введення до реєстру. Тому для сучасних словників ілюстрації з історичної прози Б. Лепкого є тими зразками лексичної норми, без яких лексико-семантична система національної мови є неповною.

Умовні скорочення назв джерел

- (Б., ...) – Лепкий Б. Батурич: Історична повість / Упоряд. Р.Д. Горак. – К., 1992.
 (З-під П., ...) – Лепкий Б. З-під Полтави до Бендер: історична повість / Упоряд. та авт. післямов. Р.Д. Горак. – К., 1992.
 (М., ...) – Лепкий Б. Мотря: Історична повість / Упоряд. Р.Д. Горак. – К., 1992.
 (Не вб., ...) – Лепкий Б. Не вбивай: Історична повість / Упоряд. Р.Д. Горак. – К., 1992.
 (П., ...) – Лепкий Б. Полтава: Історична повість / Упоряд. Р.Д. Горак. – К., 1992.
 ССУМ – Словник синонімів української мови / А.А. Бурячок, Г.М. Гнатюк, С.І. Головащук та ін. – К., 1999–2000. – Т. 1–2.
 СУМ – Словник української мови / І.К. Білодід (гол. ред.) та ін. – К., 1970–1980. – Т. 1–11.

¹Бибик С.П. Естетичні модифікації народнорозмовності в ідіостилі Григора Тютюнника: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.02 – К., 1994. – С. 4; ²Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / За ред. І.К. Білодіда. – К., 1973. – С. 153; ³Мова і час. Розвиток функціональних стилів сучасної української літературної мови / Єрмоленко С.Я., Колесник Г.М., Ленець К.В., Марахова А.Ф., Пилинський М.М. – К., 1977. – С. 51; ⁴Словник синонімів української мови. – К., 1999. – Т. I. – С. 326; ⁵Там само. – Т. II. – С. 345; ⁶Там само. – Т. I. – С. 190; ⁷Там само. – Т. II. – С. 540; ⁸Там само. – Т. I. – С. 395; ⁹Там само. – Т. II. – С. 852; ¹⁰Там само. – Т. I. – С. 633; ¹¹Там само. – Т. II. – С. 794; ¹²Там само. – Т. II. – С. 767; ¹³Там само. – Т. I. – С. 637; ¹⁴Там само. – Т. II. – С. 860; ¹⁵Струганець Л. Стилїстична транспозиція лексичних одиниць сучасної української літературної мови // Наук. Вісн. Чернівецького ун-ту: 36. наук. праць. Слов'янська філологія. – Чернівці, 2001. – Вип. 117–118. – С. 105. ¹⁶Словник синонімів... – Т. I. – С. 263; ¹⁷Там само. – Т. I. – С. 395; ¹⁸Там само. – Т. I. – С. 59; ¹⁹Там само. – Т. I. – С. 79; ²⁰Там само. – Т. II. – С. 238; ²¹Там само. – Т. I. – С. 111; ²²Там само. – Т. I. – С. 971; ²³Там само. – Т. II. – С. 626; ²⁴Там само. – Т. II. – С. 641; ²⁵Там само. – Т. II. – С. 961; ²⁶Там само. – Т. I. – С. 254; ²⁷Там само. – Т. I. – С. 448; ²⁸Там само. – Т. II. – С. 586; ²⁹Там само. – Т. II. – С. 112; ³⁰Там само. – Т. II. – С. 55; ³¹Там само. – Т. II. – С. 856; ³²Там само. – Т. II. – С. 941.

КОМП'ЮТЕРНА ЛІНГВІСТИКА

Людмила Алексієнко, Наталія Дарчук
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ТИПОЛОГІЯ ОМОНІМІВ У ЛІНГВІСТИЧНИХ ПРОЦЕСОРАХ УКРАЇНСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ МОВ

У комп'ютерних системах аналізу текстів обов'язковим є блок розпізнавання омонімії. Якщо лексичні омоніми типу укр. і рос. *карта*₁ – географічна й *карта*₂ – гральна; укр. *пара*₁ – два однакові предмети й *пара*₂ – газ, як правило, ідентифікуються в режимі "людина – машина", то лексико-граматичні омоніми типу укр. *дати*: інфінітив або іменник у називному / знахідному відмінку множини; рос. типу *вихри* – дієслово у наказовому способі 2 ос. однини або *віхри* – іменник у називному / знахідному відмінку множини – можна розпізнавати і в автоматизованому режимі. У комп'ютерних системах морфологічного й контекстного аналізу української та російської мови, сконструйованих українськими лінгвістами за одним і тим самим принципом, програмно, з високою достовірністю (~ 95 %) обчислюється й ідентифікується лексико-граматична омонімія¹.

Так чи інакше це питання необхідно вирішувати в будь-яких лінгвістичних процесорах, що аналізують знакові одиниці, – від морфеми до речення, – отже, подані результати дослідження є актуальними для прикладних мовознавчих завдань.

Програмно обчислені корпуси лексико-граматичних омонімів (далі – омонімів) у двох мовах є побічним, але надзвичайно важливим продуктом не тільки для прикладних досліджень, зокрема для машинного перекладу, лінгводидактики, але й для типологічних теоретичних студій, що дозволяє вважати наш проект теоретично й практично значущим.

Таблиця 1. Фрагмент списку омоформ в українській мові

Диз'юнктивні ланцюжки	Приклади	Кількість омоформ
АДАПАФАШаДаФ	адамовому	84
АДАПАФАШаФаШ	адриатичному	8
АКАН	абажурній	84138
АКАНаКаН	адамовій	50
АКАНкДкП	алебастровій	226
АОАТАЦйОйТ	алебастровим	364
АОАТАЦаОаТ	соловецьким	3
АОАТАЦаОаТаЦйОйТ	антоновим	3
АОАТАЦаТ	горно-алтайським	18
АОАТАЦ	абажурним	126382
АОАТАЦаЦ	адриатичним	6
АОАТАЦйЙ	любим	6
АОАТАЦйОйТлТ	береговим	3
АОАТАЦйТ	волинським	12

Таблиця 2. Фрагмент списку омоформ у російській мові

Диз'юнктивні ланцюжки	Приклади	Кількість омоформ
АЕАЩАЯЕЯЕЯЩЯ	бездействующих	699
АЖГм	обитая	6
АЖГмяЖ	витая	3
АЖИР	графина	20
АЖИРКИ	бита	3
АЖКИ	белена	16
АЖЯЖ	бездействующая	256
АЗАКАМАН	абонировавшей	151536
АЗАКАМАНИИ	понятой	5
АЗАКАМАНКДКПКРКТ	возлюбленной	24
АЗАКАМАНКТ	битой	10
АЗАКАМАНЯВЯЗЯИЯКЯМЯН	жатой	44
АЗАКАМАНЯЗЯИЯКЯМЯНкТ	витой	10

Основним результатом експерименту є повні списки диз'юнктивних ланцюжків з їхніми частотами й прикладами омоформ в обох мовах, які репрезентують усі типи лексико-граматичних омонімів. Експеримент проводився на основі лексикографічних баз даних системи українсько-російського машинного перекладу "ПЛАЙ" з розгорнутими парадигмами змінюваних слів; загальний обсяг кожної бази становить ~ трьох млн словоформ. Наведемо фрагменти цих списків.

Для запису лексико-граматичної інформації в системі автоматичного морфологічного аналізу створені бінарні коди, в яких перший символ означає частину мови, другий – передає інтегральну інформацію про морфологічні значення словоформ. Наприклад, *ИД* – це код іменників, загальних, чоловічого роду, у давальному відмінку однини (укр. *батькові*; рос. *отцу*); *АЗ* – код прикметників (в українській мові також дієприкметників) жіночого роду в родовому відмінку однини (укр. *веселої, спеченої*; рос. *жатой*). Ця система кодування є оптимальною для флективних слов'янських мов, свідченням чого є розроблена в лабораторії комп'ютерної лінгвістики система морфологічного аналізу польської мови.

Загальна кількість обчислених диз'юнктивних ланцюжків (тобто моделей омоформ) в обох мовах (в укр. ~ 1000; у рос. ~ 600), а також кількість омоформ, які вони репрезентують (в укр. ~ 1.423.159; у рос. ~ 1.555.164), свідчать, що омонімія є типовим системним явищем, проявом асиметрії знаків.

Викликають інтерес типові прояви омонімії структурних значень словоформ і причини, що їх зумовлюють. Подальші міркування стосуються найбільш частотних для обох мов структурних різновидів омонімії, яка представлена у списках омоформами у кількості не менше 100. Серед них були виділені омоніми двох типів: внутрічастиномовні і міжчастиномовні.

Внутрічастиномовні омоніми виникають в обох мовах у межах одного або різних типів парадигм. У табл. 3 подано кількісні дані про омонімію всередині одного типу парадигм і між парадигмами різних типів.

Таблиця 3. Кількість внутрічастиномовних омонімів у різних парадигмах української та російської мов

Тип омонімії	Кількість різних диз'юнктивних ланцюжків		Кількість омоформ		% омоформ від загальної кількості в базі	
	Укр.	Рос.	Укр.	Рос.	Укр.	Рос.
У межах одного типу парадигми	36	42	1108980	1502923	37%	50%
У різних типах парадигм	30	16	13226	5949	0,4%	0,2%
Всього	66	58	1122206	1508872	37,4%	50,2%

Табличні дані дають підстави для таких типологічних висновків: для української мови характерна більша кількість структурних різновидів омонімії у межах однієї частини мови (66 : 58), але в російській мові – менша кількість диз'юнктивних ланцюжків репрезентує більшу кількість словоформ (37,4 % : 50, 2 %). Ця різниця виникає за рахунок декількох причин, зокрема за різних систем українських і російських дієприкметників. Якщо в українській мові внаслідок відсутності коротких форм дієприкметників вони можуть виступати в одному ад'єктивному класі разом з прикметниками (укр. *абажурний* і *пожовтілий* мають ті самі коди – АВ / АП), то в російській мові вони кодуються по-різному (рос. *абажурный* – АВ / АП; *абонировавший* – ЯВ / ЯП), що збільшує кількість ланцюжків і водночас – кількість парадигм і суттєво впливає на кількість парадигматичних й міжпарадигматичних омоформ. В українській мові відсутні морфологічні кореляти російських дієприкметників: а) активних минулого часу недоконаного виду (*кричавший*); б) пасивних теперішнього часу (*читаемый, несомый, делимый*); а також в) постфіксальних дієприкметників (*улыбающийся, вернувшийся*).

Омонімія в межах одного типу парадигми в обох мовах пов'язана з нерозрізненням усіх відмінкових, відмінково-числових і родо-відмінково-числових форм, що пояснюється обмеженою кількістю голосних фонем, які використовуються як флексії. Оскільки це стосується усіх іменних частин мови і дієприкметників, але не характерно для дієслів в обох мовах, можна припустити, що поширена омонімізація словоформ іменників, прикметників, дієприкметників, числівників і займенникових слів стала можливою за рахунок постійно узгоджених граматичних значень роду, числа, відмінка іменників з означуваними словами, синкретичне вираження яких сприяє виникненню, так і розпізнаванню омоформ.

У табл. 4 систематизовано інформацію про різновиди омоформ у межах однотипних парадигм в українській і російській мовах.

Таблиця 4. Різновиди оформи у межах однотипних парадигм в українській і російській мовах

Частина мови	Тип парадигми	Українська мова		Російська мова	
		Приклади	Частота	Приклади	Частота
Іменник	чоловічий рід тверда група	<i>овес</i>	31534	<i>автопоезда</i>	439
		<i>вісун</i>	76672	<i>алтын</i>	129
		<i>абажури</i>	25525	<i>абажур</i>	20763
		<i>автомобілі</i>	247	<i>автомобілі</i>	18834
				<i>алкоголю</i>	208
	чоловічий рід м'яка група		5491	<i>абазинцев</i>	10296
		<i>аввалі</i>	15296	<i>абазинца</i>	10003
	жіночий рід тверда група	<i>абазинців</i>	14752	<i>аспірину</i>	134
		<i>абазинця</i>	3220	<i>бандюги</i>	144
		<i>авансодавці</i>	136		
<i>бать</i>					
жіночий рід м'яка група	<i>абетки</i>	20785	<i>аббревіатури</i>	15722	
	<i>арі</i>	20018	<i>абазинка</i>	16344	
	<i>абазинки</i>	5014	<i>абазинки</i>	4526	
	<i>овець</i>	7690	<i>автомобілізації</i>	4508	
жіночий рід з нульовою флексією	<i>абсолютності</i>	11020	<i>абсолютності</i>	9190	
	<i>вісь</i>	11596			
середній рід тверда група	<i>вуха</i>	4420	<i>абалтаста</i>	17910	
	<i>вуху</i>	25474	<i>абалтасто</i>	13922	
	<i>вухи</i>	5016	<i>авіазаєвня</i>	188	
середній рід м'яка група	<i>аллудка</i>	374			
	<i>адміністрування</i>	1320	<i>айканье</i>	1848	
	<i>безчеревних</i>	243	<i>автосани</i>	272	
<i>pligalia</i>	<i>автосани</i>	1053			
ад'єктивний тип	<i>апаратну</i>	25125	<i>апаратной</i>	78552	

Частина мови	Тип парадигми	Українська мова		Російська мова	
		Приклади	Частота	Приклади	Частота
Прикметник	тверде відмінювання	абажурних	127401	абажурного	61989
		абажурного	126965	абажурных	61800
		абажурним	126382	абажурным	61752
		абажурній	84487	абажурное	41438
		абажурний	84172	абажурному	41324
		абажурній	84138	абажурные	41298
		абажурне	82980	абажурном	41042
		абажурні	79464	абажурный	39548
		авгісеому	118	автомобильной	5548
		авгісеого	423	восемнадцатой	156
			135	восемнадцатого	135
	повна форма			абонировавшим	113571
Дієприкметник				абонировавшие	75770
				абонировавший	75118
				абонировавшему	75732
				абонировавшем	75722
				абонировавшие	75718
				абонировавшей	151536
				абонировавшего	113598
		абонировавших	113571		
Займенник		абиякому	132	-	-
Числівник		бааааьох	177	-	-
		восьmero	120	-	-
Дієслово					

Частоти внутрішньопарадигматичних омоформ свідчать про їхні типологічні співвідношення. В українській мові 60 % омоформ виникає в ад'єктивних парадигмах; у російській – 88 %. В іменникових парадигмах української мови ~ 40 % омоформ; російської ~ 12 %.

Доповнюють картину внутрішньочастиниомовної омонімії дані про міжпарадигматичні омоформи.

Таблиця 5. Омоформи у різних типах парадигм однієї частини мови в українській і російських мовах

Частина мови	Тип парадигми	Українська мова		Російська мова	
		Приклади	Частота	Приклади	Частота
Іменник	чол. / жін. р.	активні	171	бедняге	346
		братовбивці	166	бедняг	342
		борги	200	бедняги	340
		абазинці	1239	бедняга	181
		базік	586	беднягу	177
		базіки	492	беднягой	171
		базіко	316	баке	896
		базіка	293	абак	312
		базіку	271	абаками	590
		агроботаніки	343	абакам	584
		агроботанік	167	абакан	584
		абакан	1200	абакан	537
		абак	913	абакан	308
		абаками	1376	авіатехніка	366
		абакан	1496	авіатехніки	111
		авіатехніка	618		
		авіатехніки	105		
		абрикоси	601		
		ататаски	165		
біднячок	154				
чол. р. загальна назва / чол. р. власна назва	андрончю	116	бае	104	
	агул	144			
	альфонса	102			
чол. р. загальна назва / жін. р. власна назва	арканзасу	108			
	азі	581			
чол. р. / річчяга	агату	718			
	агрокурсами	135			
	агрокурсах	133			
жін. р. загальна назва / жін. р. власна назва	агрокурсам	133			
	аврорі	182			

Порівняно з внутрішньопарадигматичною міжпарадигматичною омонімією посідає периферійне місце в системі обох мов. Якщо внутрішньопарадигматичні омоніми в українській і російській мовах становлять відповідно 37 % і 50 % від загальної кількості словоформ у базах, то міжпарадигматичні – лише 0,4 % і 0,2 % (див. табл. 3). Цікаво, що в обох мовах міжпарадигматичні омонімічні відношення формуються за рахунок іменників лише чоловічого та жіночого роду. Омонімія в цьому випадку зумовлюється такими причинами: а) спільним (чоловічим / жіночим) родом іменників (укр. *базика*, рос. *бедняга*); б) хитанням родових значень деяких іменників (укр. і рос. *абак* і *абак*); в) збігом загальних і власних назв (укр. *агату* і *Агату*, рос. *агата* і *Агата*), а також г) омоформією слів з нульовим словотвірним формантом (укр. *авіатехнік* і *авіатехнік*;а; *агроботанік* і *агроботанік*а).

Міжпарадигматична омонімія як усередині однієї частини мови, так і між парадигмами різних частин мови в цілому відзначається маргінальним характером в обох мовах (див. табл. 6).

Таблиця 6. Кількість міжчастининомовних омонімів в українській і російській мовах

Тип омонімії	Кількість різних диз'юнктивних ланцюжків		Кількість омоформ		% омоформ від загальної кількості в базі	
	Укр.	Рос.	Укр.	Рос.	Укр.	Рос.
У парадигмах двох частин мови	39	35	21214	17085	0,7 %	0,57 %
У парадигмах трьох частин мови	2		371		0,01 %	
Між словоформою і невідмінюваним словом	2	2	3184	5481	0,1 %	0,18 %
Між двома невідмінюваними словами	1		432		0,01 %	
Всього	44	37	25201	22566	0,71%	0,75 %

Порівняльні дані щодо міжпарадигматичної омонімії в одній / різних частинах мови свідчать не лише про периферійність цього типу омонімії, але й про якісно інший її характер (див. табл. 7).

Таблиця 7. Типи омоформ у парадигмах різних частин мови в українській і російській мовах

Частина мови	Тип омонімії	Українська мова		Російська мова	
		Приклади	Частота	Приклади	Частота
Іменник / прикметник	імен. власн. наз. чол. р. / імен. заг. наз. чол. р. / прикметник множина.	антрацитові	142		
	імен. власн. наз. чол. р. / прикметник чол. р. / прикметник сер. р.	Бережному алебастровим	392 364	актюбінском алебастровым	174 153
	імен. власн. наз. чол. р. / прикметник жін. р.	актюбінську актюбінська	285 167		
	імен. власн. наз. чол. р. / імен. заг. наз. сер. р. / прикметник множина	бажані бажане	207 121		
	імен. заг. наз. чол. р. / прикметник множини	алебастрові абрикосові	118 9013	больных большим	153 138
	імен. заг. наз. чол. р. / прикметник короткий	авторів	656		
	імен. заг. наз. чол. р. / прикметник. чол. р. / прикметник сер. р.			большого бойком	140 129
	імен. заг. наз. чол. р. / прикметник жін. р.	басейну	157		
	імен. заг. наз. чол. р. / імен. сер. р. / прикметник чол. р. / прикметник сер. р.	божевільним	149	борзым	133
	імен. заг. наз. чол. р. / прикметник чол. р.	божевільній алебастровій	140 226		
	імен. влас. наз. жін. р. / прикметник жін. р.	алебастровою алебастрової	313 123	алебастровой	120
	імен. заг. наз. ж. р. / прикметник. ж. р.	баевонотрядильну апаратну апаратна	1359 256 253	большая булочной антенной	114 188 268
	імен. заг. наз. ж. р. / прикметник множина.	борозні	168		
	імен. множ. / прикмет. множ.	апаратних апаратним апаратні	141 142 112	булочных булочные	141 116

Частина мови	Тип омонімії	Українська мова		Російська мова	
		Приклади	Частота	Приклади	Частота
Іменник / Дієслово	імен. чол. р. / Дієслово мин. час	біг болів	425 305	берега	132
	імен. чол. р. / Дієслово наказ. спос.	бурав бори	283 1369	вихри	106
	імен. чол. р. / Дієслово теп. час	беру	215	баю	249
	імен. жін. р. / Дієслов. мин. час	блякла	1372		
	імен. жін. р. / Дієслово наказ. спос.	барелі бань	579 131	бреші	257
	імен. жін. р. / Дієслово теп. час	баню	194	баню	123
	імен. сер. р. / Дієслово мин. час	била	266	грузила	109
	імен. чол. р. / імен. жін. р. / Дієслово нак. спос.	бубни	158	-	-
	імен. чол. р. / імен. сер. р. / Дієслово мин. час	агакало	213	-	-
	імен. чол. р. / прислівник	боком	123	-	-
Прикметник / Дієприкм.	імен. чол. р. / Дієприкм.	-	-	өзрыв	133
				бездействующей	864
				бездействующим	699
				бездействующих	699
				бездействующего	681
				бездействующе	466
				бездействующее	454
				бездействующему	454
				бездействующем	450
				бездействующий	444
			бездействующая	256	
			бездействующую	251	
			бездействующим	233	

Частина мови	Тип омонімії	Українська мова		Російська мова	
		Приклади	Частота	Приклади	Частота
Прикметник /дієслово	прикметник жі. р. / дієслово наказ. спос.		410		
	прикметник сер. р. / дієслово майб. час	баєровій вальєне вальну	130 132		
Дієприкметник / дієслово	коротк. дієприкм. / дієслово теп. час			агитируем	7375
	корот. дієприкм. / дієслово майб. час			верзнут	432
Прикметник / прислівник	форма на -но, -то / прислівник	абстрактніше	3061	абсолютно	5348
			бажано	432	

В українській мові цей тип омонімії представлений ширше: більше різноманіття ланцюжків (44 : 37) і більша кількість омоформ (25.201 : 22.567). Припускаємо, що ця різниця почасти зумовлена характерними для української мови предикативними формами на -но, -то (*бажано, вирито*). У російській мові ці омонімії виникають в основному між прикметниками і дієприкметниками; парадигми яких є різними.

Максимум омоформ виникає між парадигмами двох різних частин мови, однак жодна з мов не використовує всіх можливих комбінацій частин мови. Так, в обох мовах наявні омоформи, утворені загальним або власним іменником у значенні чоловічого та жіночого роду і прикметником (укр. *абрикосою, Антрацитові, апаратних, Алебастровою*; рос. *больным, Актюбинском, булочной, борзым*) – і практично відсутні омонімії з іменниками середнього роду і прикметниками.

Омонімія між іменниками і прикметниками може виникнути на базі а) власне формального збігу суфіксів із флексіями (укр. *антрацитові – антрацит+ов+і*); б) різного наголошення (укр. *авторів – авторів; рос. бойком – бойком*); в) субстантивізації (укр. *божевільним, апаратні*; рос. *больного, антенной*).

В обох мовах іменники всіх родів вступають в омонімічні відношення з дієсловами (укр. *бурав, беру, біг*; рос. *берег, выхри, грузила*), що пояснюється формальним збігом флексій. Однак цей різновид омонімії має оказіональний характер і, відтак, низьку частоту.

У ланцюжках з прикметниками і прислівниками, доволі типових для обох мов, омоформи утворюються за рахунок збігу флексій і суфіксів (укр. *абстрактніш-є / абстрактніш-є*; рос. *абсолютн-о / абсолютн-о*).

Про ступінь омоморфії свідчить довжина диз'юнктивних ланцюжків.

Таблиця 8. Довжина омонімічних ланцюжків в українській і російській мовах

Довжина ланцюжка	Кількість ланцюжків визначеної довжини		Кількість омоформ		% омоформ від загальної кількості в базі	
	Укр.	Рос.	Укр.	Рос.	Укр.	Рос.
8	2	3	339	1172	0,01 %	0,04 %
7	1	-	1359	-	0,04 %	-
6	6	7	1387	8190	0,05 %	0,3 %
5	9	7	87866	15893	2,9 %	1,5 %
4	26	15	192940	234054	6,4 %	7,8 %
3	31	26	460144	575731	15,3 %	19,2 %
2	52	46	679124	720124	22,6 %	24 %
Усього	127	104	1423159	1555164	47,5 %	51,8 %

Довжина ланцюжків і кількість омоформ, які вони репрезентують, знаходяться в обернено пропорційній залежності: чим коротший ланцюжок, тим більше омоформ він представляє, і навпаки.

Найбільш типовими для обох мов є дво- і триелементні ланцюжки, які легко розпізнаються у синтагмах. Однак і найскладніші ланцюжки з лексикограматичних форм достатньо точно ідентифікуються контекстним аналізом.

На завершення відзначимо, що корпуси типових омонімів, обчислені за масштабними лексикографічними базами даних і доповнені кількісними показниками, подають достатньо повну картину про це системне мовне явище. Різновиди омографії, наявні у системах мов, типи омонімічних комбінацій, кількість їхніх репрезентантів – всі ці дані можуть бути використані для оптимізації лінгвістичних процесорів української і російської мов, а також у лінгводидактичній практиці.

¹Морфологический анализ научного текста на ЭВМ. – К., 1989; ²Дарчук Н.П. Лексикограматична омонімія в українській та російській мовах // Укр. мов.-во. – К., 1998. – Вип. 23; ³Алексієнко Л., Дарчук Н. Обчислення омонімів у процесі конструювання лінгвістичних процесорів // Укр. мов.-во. – К., 2004. – Вип. 29–30.

Валентина Критська, Тетяна Недозим
Інститут мовознавства імені О.О. Потебні НАН України

ФОРМАЛЬНІ ПАРАМЕТРИ СИСТЕМИ СЛОВОЗМІНИ АД'ЕКТИВІВ (МАТЕРІАЛИ ДО КОМП'ЮТЕРНОЇ ГРАМАТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ)

До лексем з ад'єктивним типом відмінювання відносимо прикметники, дієприкметники, займенники-прикметники та порядкові числівники. У комп'ютерній базі ад'єктивних лексем нараховується близько 45 тисяч.

Більшість ад'єктивів в українській мові є формально відмінюваними, тобто представлені кількома словоформами. Невелика група лексем представлена однією словоформою: найчастіше ці слова є запозиченнями (*хакі, плісе*).

Ад'єктиви належать до лексем з іменним типом словозміни. У системі відмінків української мови прийнято виділяти сім відмінків (називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий, кличний) і два значення числа – одну і множину¹.

Словозмінна парадигма ад'єктивних лексем складається зі словоформ трьох родів в однині і словоформ множини. Відмінок, рід і число ад'єктивних словоформ у переважній більшості випадків є залежними від слова, до якого вони віднесені в тексті. Виділяються повні й неповні ад'єктивні парадигми. У неповних парадигмах уживається тільки частина відмінково-числових форм (наприклад, тільки жіночого роду і множини – *тільна*).

Флексії в парадигмі складають флективний набір (далі ФН), термін "флективна парадигма" не будемо вживати, оскільки в цьому описі термін "парадигма" залишаємо для позначення тільки словозмінної парадигми. У табл. 1 ФН ад'єктивних парадигм подані у графічній формі.

Стовпчик презентує ФН групи лексем на зразок поданого у відповідній клітинці верхнього рядка. Кличний і знахідний відмінки не включені до таблиці, тому що словоформи цих відмінків ідентичні зі словоформами називного (або родового-знахідного) відмінка.

Поділ на основу та флексію можна робити за різними критеріями і, відповідно, отримати різні результати². У табл. 1 вміщено флексії, які виділилися в словоформах за критерієм незмінності границі основи (основи називного відмінка чоловічого роду). Паралельні відмінкові флексії подані в різних рядках таблиці.

Таблиця 1. ФН ад'єктивних лексем (графічна форма)

	Білий	Дволиций	Синій	Безкрай	Тещин	Повний
Нч	ий	ий	ій	ій	о	ий
Нч						о
Рч	ого	ього	ього	його	ого	ого
Дч	ому	ьому	ьому	йому	ому	ому
Оч	им	им	ім	ім	им	им
Мч	ому	ьому	ьому	йому	ому	ому
Мч	ім	ім	ім	ім	ім	ім
Нж	а	я	я	я	а	а
Рж	ої	ьої	ьої	йої	ої	ої
Дж	ій	ій	ій	ій	ій	ій
Зж	у	ю	ю	ю	у	у
Ож	ою	ьою	ьою	йою	ою	ою
Мж	ій	ій	ій	ій	ій	ій
Нс	е	е	є	є	е	е
Рс	ого	ього	ього	його	ого	ого
Дс	ому	ьому	ьому	йому	ому	ому
Ос	им	им	ім	ім	им	им
Мс	ому	ьому	ьому	йому	ому	ому
Мс	ім	ім	ім	ім	ім	ім
Нм	і	і	ї	ї	і	і

	Білий	Дволиций	Синій	Безкрай	Тецин	Повний
Рм	их	их	іх	іх	их	их
Дм	им	им	ім	ім	им	им
Ом	ими	ими	іми	іми	ими	ими
Мм	их	их	іх	іх	их	их
	чий	абичий	мій	той	цей	весь
Нч	й	й	й	ой	ей	ь
Рч	його	його	го	ого	ього	ього
Дч	єму					
Дч	йому	йому	єму	ому	ьому	ьому
Оч	ім	ім	ім	им	им	ім
Мч	єму					
Мч	йому	йому	єму	ому	ьому	ьому
Мч	ім	ім	ім	ім	ім	ім
Нж	я	я	я	а	я	я
Рж	єї	єї	єї	ієї	ієї	ієї
Дж	ій	ій	ій	ій	ій	ій
Зж	ю	ю	ю	у	ю	ю
Ож	єю	єю	єю	ією	ією	ією
Мж	ій	ій	ій	ій	ій	ій
Нс	є	є	є	е	е	е
Рс	його	його	го	ого	ього	ього
Дс	йому	йому	єму	ому	ьому	ьому
Дс	єму					
Ос	ім	ім	ім	им	им	ім
Мс	єму					
Мс	йому	йому	єму	ому	ьому	ьому
Мс	ім	ім	ім	ім	ім	ім
Нм	ї	ї	ї	і	і	і
Рм	іх	іх	іх	их	их	іх
Дм	ім	ім	ім	им	им	ім
Ом	іми	іми	іми	ими	ими	іма
Мм	іх	іх	іх	их	их	іх

Як бачимо, у тих самих відмінках виділяються різні флексії (наприклад, -го, -ого, -його чи -ього у род. чол.). З цієї таблиці видно, що кількість ФН ад'єктивних класів за прийнятим критерієм поділу на основу та флексію дорівнює 12. Отже, розглядувана група ад'єктивних лексем поділяється на 12 флексивних класів.

Інший поділ слівформ на основу та флексію може бути за критерієм уніфікації флексій. Зважаючи на те, що в сучасному українському алфавіті літери не є однозначними, для отримання найбільш точного результату виділення флексій на графічному рівні введемо деякі зміни в алфавіті. Ми замінимо літери **Є, Ю, Я** буквосполученнями **ЬЕ, ЬУ, ЬА** після приголосних, де вони позначають м'якість (пом'якшеність) – подібно до **ЬО**, і за аналогією замість **І** будемо писати **ЬІ**. Після голосних (та апострофа) **Є, Ї, Ю, Я**, а також **Й** замінимо на **ЬЬЕ, ЪЬІ, ЪЬУ, ЪЬА, ЪЬ** (ураховуємо те, що **Й** завжди позначає м'який приголосний). Таким чином, ми будемо викорис-

товувати алфавіт без літер Є, Ї, Ю, Я як допоміжний інструмент графічного представлення флексії (далі допоміжний алфавіт).

Тепер перепишемо флексії з табл. 1 за допомогою допоміжного алфавіту (табл. 2). Цю таблицю використаємо також для того, щоб позначити однакові частини різних флексій ідентичних відмінків (позначка). Дефіс ставимо після останньої літери основи, а в разі суміщення позицій двох позначок поділяємо їх знаком \. Позначкою / відділено частини окремих флексій займенників *той, цей, весь*.

Завдяки можливості більш точного встановлення меж поділу словоформ на основу і флексію ми отримали інші ФН тих самих груп адектівів. Тепер їх 10 – за зразками лексем *білий + дволиций, ранній + безкрай, тещин, повний (повен), чий, абичий, мій, той, цей, весь*.

Таблиця 2. Запис ФН допоміжним алфавітом

	Білий	Дволиций	Синій	Безкрай	Тещин	Повний
Нч	-и йь	-и йь	ь-і йь	йь-і йь	-0	-и йь
Нч						-0
Рч	-о го	ь-о го	ь-о го	йь-о го	-о го	-о го
Дч	-о му	ь-о му	ь-о му	йь-о му	-о му	-о му
Оч	-и м	-и м	ь-і м	йь-і м	-и м	-и м
Мч	-о му	ь-о му	ь-о му	йь-о му	-о му	-о му
Мч	ь-і м	ь-і м	ь-і м	йь-і м	ь-і м	ь-і м
Нж	-\ а	ь-\ а	ь-\ а	йь-\ а	-\ а	-\ а
Рж	-о йьі	ь-о йьі	ь-о йьі	йь-о йьі	-о йьі	-о йьі
Дж	ь-і йь	ь-і йь	ь-і йь	йь-і йь	ь-і йь	ь-і йь
Зж	-\ у	ь-\ у	ь-\ у	йь-\ у	-\ у	ь-\ у
Ож	-о йьу	ь-о йьу	ь-о йьу	йь-о йьу	-о йьу	-о йьу
Мж	ь-і йь	ь-і йь	ь-і йь	йь-і йь	ь-і йь	ь-і йь
Нс	-\ е	ь-\ е	ь-\ е	йь-\ е	-\ е	ь-\ е
Рс	-о го	ь-о го	ь-о го	йь-о го	-о го	-о го
Дс	-о му	ь-о му	ь-о му	йь-о му	-о му	-о му
Ос	-и м	-и м	ь-і м	йь-і м	-и м	-и м
Мс	-о му	ь-о му	ь-о му	йь-о му	-о му	-о му
Мс	ь-і м	ь-і м	ь-і м	йь-і м	ь-і м	ь-і м
Нм	ь-і і	ь-і і	ь-і і	йь-і і	ь-і і	ь-і і
Рм	-и х	-и х	ь-і х	йь-і х	-и х	-и х
Дм	-и м	-и м	ь-і м	йь-і м	-и м	-и м
Ом	-и ми	-и ми	ь-і ми	йь-і ми	-и ми	-и ми
Мм	-и х	-и х	ь-і х	йь-і х	-и х	-и х
	чий	абичий	мій	той	цей	весь
Нч	йь-0	йь-0	йь-0	-о йь	-е йь	ь-0
Рч	йь-о го	йь-о го	-\ го	-о го	ь-о го	ь-о го
Дч	йь-е му					
Дч	йь-о му	йь-о му	йь-е му	-о му	ь-о му	ь-о му
Оч	йь-і м	йь-і м	йь-і м	-и м	-и м	ь-і м
Мч	йь-е му					
Мч	йь-о му	йь-о му	йь-е му	-о му	ь-о му	ь-о му
Мч	йь-і м	йь-і м	йь-і м	ь-і м	ь-і м	ь-і м
Нж	йь-\ а	йь-\ а	йь-\ а	-\ а	ь-\ а	ь-\ а
Рж	йь-е йьі	йь-е йьі	йь-е йьі	ь-йь/е йьі	ь-йь/е йьі	ь-йь/е йьі
Дж	йь-і йь	йь-і йь	йь-і йь	ь-і йь	ь-і йь	ь-і йь
Зж	йь-\ у	йь-\ у	йь-\ у	-\ у	ь-\ у	ь-\ у

	Білий	Дволиций	Синій	Безкрайї	Тещин	Повний
Ож	йь-е йьу	йь-е йьу	йь-е йьу	ь-йь/е йьу	ь-йь/е йьу	ь-йь/е йьу
Мж	йь-і йь	йь-і йь	йь-і йь	ь-і йь	ь-і йь	ь-і йь
Нс	йь-\ е	йь-\ е	йь-\ е	\ е	\ е	\ е
Рс	йь-о го	йь-о го	\ го	-о го	ь-о го	ь-о го
Дс	йь-е му					
Дс	йь-о му	йь-о му	йь-е му	-о му	ь-о му	ь-о му
Ос	йь-і м	йь-і м	йь-і м	-и м	-и м	ь-і м
Мс	йь-е му					
Мс	йь-о му	йь-о му	йь-е му	-о му	ь-о му	ь-о му
Мс	йь-і м	йь-і м	йь-і м	ь-і м	ь-і м	ь-і м
Нм	йь-\ і	йь-\ і	йь-\ і	ь-\ і	ь-\ і	ь-\ і
Рм	йь-і х	йь-і х	йь-і х	-и х	-и х	ь-і х
Дм	йь-і м	йь-і м	йь-і м	-и м	-и м	ь-і м
Ом	йь-і ми	йь-і ми	йь-і ми	-и ми	-и ми	ь-і ма
Мм	йь-і х	йь-і х	йь-і х	-и х	-и х	ь-і х

Аналізуючи тепер склад флексій за критерієм їхньої уніфікації, знаходимо **спільні кінцеві частини флексій відмінків** (відділені зліва позначкою \). Ми бачимо з табл. 2, що існують спільні кінцеві частини флексій у всіх відмінкових формах, за винятком називного відмінка чоловічого роду, тут маємо кілька спільних частин: **йь** і **о**. Спільні частини флексій наз. відмінка інших родів та множини (вони ж є і суто флексіями) виражені головними: **а** (жін.), **е** (сер.), **і** (множина), а знах. жін. роду ще **у**. Інші спільні частини є одно- або двографемними й утворені (починаються) з приголосних **г** (чол. і сер.), **й** (жін.), **м** (чол., сер., жін., множина), **х** (множина).

Двографемні сполучення подовжені голосними **і** (жін.), **о** (чол. і сер.), **и** (множина), **у** (чол., жін., сер.) і єдиний зразок – лексема *весь* в ор. множини має **а**. З цього ряду випадали флексії місц. відмінка чол. і сер. роду **ім**, а також дав. і місц. відмінків жіночого роду **йь**. Тут ми використовуємо прийом відділення голосного від приголосного за *аналогією* з усіма іншими відмінковими флексіями, адже приголосні цих двох останніх буквосполучень входять до наведеного ряду **г, й, м, х**.

Ми виділили формальним способом *єдиний флективний набір ад'єктивних лексем* – ЄФНА (табл. 3). Цей ФН є *найважливішим системним параметром словозміни ад'єктивних лексем*, який виокремлює клас ад'єктивних лексем серед інших класів.

Таблиця 3. Єдиний ФН ад'єктивних лексем

	Чол.рід	Сер.рід	Жін.рід	Множина
Н	йь	е	а	і
Н	о			
Р	го	го	йь	х
Д	му	му	йь	м
З	йь	е	у	і
З	о			
З	го	го		х
О	м	м	йьу	ми
М	му	му	йь	х
М	м	м		

Між визначеними нами спільними частинами флексій і основами словоформ спостерігаємо ще частини флексій, у більшості вони є одиничними голосними. І тільки займенники *той, цей, весь* у род. та ор. відмінках жіп. роду мають додаткові графемні сполучення (у табл. 2 ми їх відокремили знаком /). У позиції перед спільною частиною флексій зустрічаються такі голосні, як *и* (чол., сер., множина), *і* (чол., сер., жіп., множина), *о* та *е* (чол., сер., жіп.).

Відмінні частини флексій також складають множини, які можна визначити як *набори відмінних частин флексій* (ВЧФНА), вони приєднуються до ЄФНА. Покажемо їх у табл. 4.

Таблиця 4. Набори відмінних частин флексій ад'єктивних лексем

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Нч	и	і					о	е		и
Рч	о	о	о	о	о		о	о	о	о
Дч	о	о	о	о	о	е	о	о	о	о
Дч				е						
Оч	и	і	и	і	і	і	и	и	і	и
Мч	о	о	о	о	о	е	о	о	о	о
Мч	і	і	і	і	і	і	і	і	і	і
Мч				е						
Нс										
Рс	о	о	о	о	о		о	о	о	о
Дс				е						
Дс	о	о	о	о	о	е	о	о	о	о
Ос	и	і	и	і	і	і	и	и	і	и
Мс				е						
Мс	о	о	о	о	о	е	о	о	о	о
Мс	і	і	і	і	і	і	і	і	і	і
Нж										
Рж	о	о	о	е	е	е	е	е	е	о
Дж	і	і	і	і	і	і	і	і	і	і
Зж										
Ож	о	о	о	е	е	е	е	е	е	о
Мж	і	і	і	і	і	і	і	і	і	і
Нм										
Рм	и	і	и	і	і	і	и	и	і	и
Дм	и	і	и	і	і	і	и	и	і	и
Ом	и	і	и	і	і	і	и	и	і	и
Мм	и	і	и	і	і	і	и	и	і	и

Існування таких ВЧФНА є також *параметром словозміни ад'єктивів*.

Визначилися 10 наборів. Перший (зразки *білий+дволицій*), третій (*тещин*) і десятий (*повний*) відрізняються один від одного тільки флексіями наз. відмінка чол. роду. Ці три набори, у свою чергу, відмінні від набору 2 тим, що в деяких відмінках у них регулярно зустрічаються відповідно *и* або *і*. Ці чотири набори відрізняються від решти шести наборів відсутністю *е* у род. та ор. відмінках жіп. роду (уживається *о*). За цим *параметром* (наявністю *е* у наборі) виділилися група займенників (за зразками *чий, абичий, мій, той, цей, весь*) – назвемо її умовно займенниковим підкласом

і всі інші ад'єктиви (прикметники, числівники, дієприкметники, займенники) – будемо називати цю групу лексем прикметниковим підкласом. Розмежовуємо також твердий і м'який типи наборів за наявністю чи відсутністю **и** (чітко видно у флексіях множини): набори поділилися порівну – 5 і 5.

Маючи всі дані про набори флексій ад'єктивних лексем, можемо знову розподілити ці лексеми на флективні класи за встановленими параметрами. Ми підтвердили за параметром ЄФНА існування цілісного класу ад'єктивних лексем. Він характеризується кількістю репрезентантів лексем – словоформ, а також стандартними флексіями для кожного відмінка трьох родів в однині та у множині з набору ЄФНА. Винятком є наз. чол. роду, де відзначено кілька флексій, ми це не вважаємо за такий аргумент, що може порушити наші докази щодо ЄФНА.

Класифікацію на флективні класи провадимо за другим системним параметром – ВЧФНА. Отримуємо 10 флективних класів (див. їхній перелік на стор. 7. Найпотужніший з них 1 клас (близько 99 % усіх лексем).

Як бачимо, використання допоміжного алфавіту й орієнтування на критерій домінантності флексії у словоформі (як основної одиниці словозміни) дало можливість формального опису властивостей словозміни ад'єктивних лексем, а також показати структурну будову флексій: виділити змінну і незмінну частини.

Головними висновками відносно підсистеми словозміни лексем класу ад'єктивів сучасної української мови вважаємо такі. За умов *потужної множини лексем та великої кількості словоформ однієї лексеми* а) у її основі лежить єдиний флективний набір; б) чітко виділяються флексії називного відмінка всіх родів і множини; в) кількість флективних класів (що визначаються за ВЧФНА – змінними частинами флексій) дорівнює 10, змінні голосні у флексіях **е, и, о, і**; г) за виділеними ВЧФНА можемо формально поділити ад'єктиви на тверду і м'яку групи, тут *параметром* виступає частина флексії **и**; д) склад основ більшої частини лексем стабільний, чергування приголосних обмежене позицією – кінець основи та типом – твердість/м'якість (пом'якшеність) – за винятком прикметників зразка *повний* і займенників зразків *мій, весь*.

Усе сказане свідчить про те, що словозмінний клас лексем ад'єктивів сучасної української мови є стабільною цілісною системою. Широкі й водночас стандартні, обмежені флективні можливості дозволяють, з одного боку, встановити чітку і прозору внутрішню будову системи, виділити її з-поміж словозмінних класів, а з другого – організувати ефективну взаємодію з іншими класами лексем як системи одиниць, функціонально підпорядкованих іншим одиницям у мовленні. Флексії є структурно організованими одиницями (це обумовлене історичним розвитком класу ад'єктивних слів, зокрема прикметника як основи цього класу³). Визначений нами єдиний флективний набір є організатором як внутрішніх, так і зовнішніх зв'язків словозмінної системи ад'єктивів. Група варіантів ВЧФНА виконує роль внутрішнього упорядника системи. Стабільність складу основ словоформ забезпечує цілісність парадигми, зважаючи на велику кількість словоформ однієї лексеми.

¹ Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. – К., 2004. – С. 131; ² Морфемна структура слова. – К., 1979. – С. 164–175; ³ Грищенко А.П. Прикметник в українській мові. – К., 1978. – С. 16–32.

АВТОМАТИЧНИЙ МОРФНИЙ СЕГМЕНТАТОР ТЕКСТУ

Одним із завдань прикладної лінгвістики є здобуття знань про будову та функціонування мови в різних сферах діяльності людини. Текст, як результат мовленнєвого акту, є основною формою збереження інформації, оскільки він містить певний інвентар мовних елементів, які відбираються і комбінуються в ньому відповідно законів граматики мови, регулюються її нормою. Саме тому, що у мовленні немає нічого, чого не було б у мові¹, текст одночасно реалізує і формує систему мови². Отже, правомірним й актуальним є опосередкований шлях вивчення мовних явищ через текст, у якому аналізуються всі лінгвістичні одиниці всіх мовних рівнів як єдина реальність у спостереженні.

У лінгвістиці завжди велика увага приділялася збиранню матеріалу: чим більше мовних фактів, тим достовірніша спостережувана закономірність. Сьогодні традиційна форма збирання та збереження мовних фактів (в основному, ручна картотека) не задовольняє користувачів-філологів, спеціалістів лінгвістичних і нелінгвістичних дисциплін. Потрібні нові інформаційні технології, що значно полегшують процес відбору мовних фактів. Автоматичний морфний сегментатор українського тексту, створений у лабораторії комп'ютерної лінгвістики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, є прикладом такої технології.

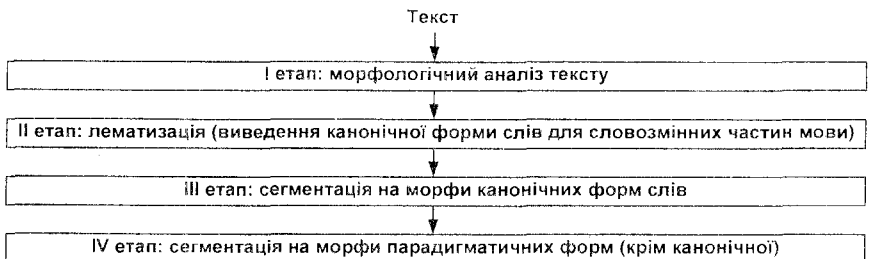
Використання ЕОМ забезпечує одержання об'єктивних результатів функціонування мовних одиниць у мові, розширює арсенал застосовуваних методів і прийомів у лінгвістичних дослідженнях, підвищує ефективність роботи дослідника.

Мета статті полягає в описі:

- формального виділення текстових (мовленнєвих) одиниць – морфів;
- комп'ютерної реалізації та експериментальній перевірці й оцінці результатів.

Морфний сегментатор українського тексту – це система, на вході якої знаходяться словоформи звичайного тексту, на виході – ті ж самі словоформи, індексовані кодами граматичної належності до певної частини мови, і розчленовані на морфи – кореневі, афіксальні з відповідними індексами.

Етапи сегментації можна подати у такій послідовності:

Перший етап – автоматичний морфологічний аналіз (АМА), який є невід'ємною складовою частиною лінгвістичного забезпечення будь-якої системи автоматичної обробки текстової інформації. Саме морфологічна інформація забезпечує машині доступ до змісту, тому що на сучасному етапі комп'ютерної лінгвістики єдиним шляхом автоматичного аналізу змісту залишається опосередкований шлях через співвідношення одиниць змісту з одиницями вираження.

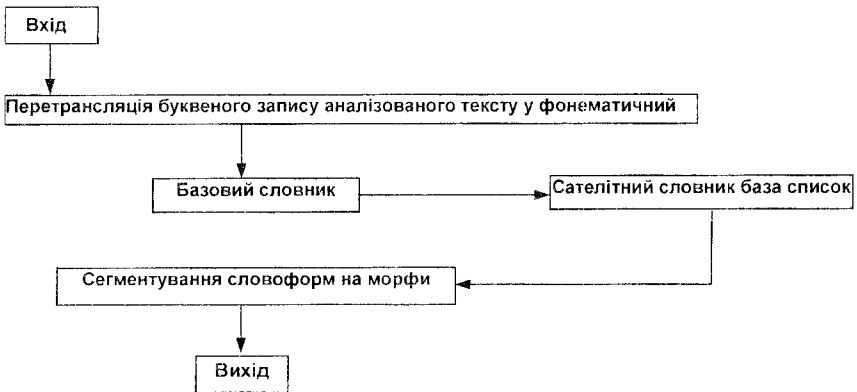
До функцій, виконуваних АМА, належать:

1. Ідентифікація одиниць тексту в термінах граматичних класів слів (аналогів частин мови);
2. Автоматичне визначення словозмінних характеристик для змінюваних частин мови. Ця інформація необхідна для морфного сегментатора. На неї спираються алгоритми лематизації та синтезу парадигми;
3. Лематизація або виведення для будь-якої текстової словоформи її вихідної форми. Розв'язання цього завдання забезпечує можливість звертання до словника канонічних форм слів, розбитих на морфеми;
4. Синтез парадигми:

- автоматичне розгортання словникової одиниці у відповідну їй парадигму забезпечує – автоматичне перетворення словника слів у словник парадигм;
- утворення від словникової одиниці конкретної словоформи.

Алгоритми синтезу парадигми забезпечують перехід до словоформ і можливість співвіднесення словоформи з конкретною граматичною формою у відповідній парадигмі слова зі словника.

III–IV. Сегментація тексту на морфи. Якщо у процесі АМА машині задавалися правила належності словоформ до певного граматичного класу та підкласу, то при морфному сегментуванні задаються правила членування у межах словоформи на морфи. Сегментація відбувається у такій послідовності:

– і починається з перетрансляції за спеціальним алгоритмом буквеного запису у спрощений фонематичний, який враховує тільки позиції йотованих я, ю, є, й: здійснює перезапис й → j, апостроф → j.

Ця процедура є обов'язковою, тому що вона вможлиблює експлікацію явищ, які відбуваються на морфемних швах:

діяти → *діјати*
фантазія → *фантазіја*
безправ'я → *безправја*
без'язикий → *безјазикий*

Не беруться до уваги:

1. пом'якшення та напівпом'якшення (крім графічно позначеного: *біль*).
2. акцентуаційні характеристики словоформ, тому що аналізується звичайний текст, у якому відсутній наголос.

Базовий словник. Складається зі словоформ (відмінювані слова подані в канонічній формі), розбитих на морфи вручну. У процесі ручної сегментації на аналіз потрапляла словоформа з позначкою морфологічного класу, а також з тлумаченням лексичного значення, що забезпечує правильний поділ. Словоформи сегментовані на морфи за загальноприйнятими теоретичними принципами виділення морфів. Після завершення процедури запам'ятовувалася вся морфна структура у символах: R – корінь, P – префікс, S – суфікс, F – флексія, X – постфікс, I – інтерфікс.

На другому етапі роботи з базовим словником після укладання словника омонімічних коренів (близько 3000) і кореневих аломорфів (близько 2900) кожному кореню приписувався індекс зі списку омонімічних коренів, а аломорфу – інваріантна форма. Напр., у кореня *сон* є три омонімічних корені: *сон₁* (*сонце*); *сон₂* (*сон*); *сон₃* – (*рослина*).

Усім поданим від цих трьох коренів приписувався вручну відповідний індекс. У свою чергу, корінь *сон₂* має аломорф *сонь* у слові *сонько*, отже, у цьому слові кореню приписувався як інваріант *сон*, так і індекс₂:

До омонімічних коренів не входили власні імена (*Боб* – вл., *боб* – заг. назва). Сегментувалися всі слова, включаючи ономастичну й топонімічну лексику. Загальний обсяг базового словника – 190 тис. словоформ.

Сателітна база – це список словоформ (близько чотирьох мільйонів словоформ), який використовується у процесі автоматичного морфологічного аналізу з тією лише різницею, що усі графемні ланцюжки також переведені у спрощений фонематичний запис і просегментовані у символах R, P, S, F, I, X.

Зробимо загальні зауваження щодо особливостей морфного членування у деяких частинах мови.

Іменник. 1. В імениках середнього роду другої відміни (*гілля*, *волосся*, *груддя*) друга фонема подвоєння розглядається не як коренева, а як суфіксальна, отже, морфне сегментування таке: *гілR-лS-яF*, *волосR-сS-яF*, *грудR-дS-яF*.

В іменниках типу *передчуття*, *прокляття* друга фонема подвоєння розглядається не як подовжений суфікс, а як другий суфіксальний морф: *передP-чуR-тS-тS-яF*, *проP-кляR-тS-тS-яF*. Одна з цих фонем належить до фіналі словотвірної основи, а друга є реалізацією фонетичного вираження колишнього суфікса -j-: *взя-ти* – *взя-т-т-я* (*вза-т'-т'-а*, бо *взя-т-ок*), *би-ти* – *би-т-т-я* (*би-т'-т'-а*, бо *би-т-ок*), *здобу-ти* – *здобу-т-т-я* (*здобу-т'-т'-а*, бо *здобу-т-ок*)³.

2. В іменниках третьої відміни з основою на губний приголосний (*кров, верф*) в орудному відмінку фонему *ј* відносимо до кореня як морфологічне нарощення: *кров-у*.

В іменниках цієї ж відміни (*ніч, мідь, суть*), у яких основа канонічної форми закінчується на голосну + приголосну (*т, д, с, з, ц, н, ч, ж*), спостерігаємо нарощення до основи і другу фонему подвоєння відносимо до кореня (*сутт-ю, мідд-ю, вісс-ю, тінн-ю, нічч-ю, подорожж-ю, цілл-ю*).⁴

3. У непрямих відмінках іменника типу *мати, ер/ір* розглядається як формотвірний суфікс: *матR - ерS - іF, матR - ірjS - юF*.

Дієслово. Виділення кінцевих афіксів відбувається у межах кожної з чотирьох частин парадигми для дієслів доконаного виду (інфінітив, майбутній час, минулий час, наказовий спосіб) і п'яти – для дієслів недоконаного виду (інфінітив, теперішній час, минулий час, синтетичний майбутній час, наказовий спосіб). Наведемо приклад парадигми дієслова *розуміти* в кодах морфем:

1. розумR-іS-тиF;
2. розумR-іjS-уF, розумR- іjS -ешF, розумR -іjS-еF, розумR -іjS-емоF, розумR-іjS-етеF, розумR-іjS- утьF;
3. розумR-іS-вS-ØF, розумR-іS-лS-aF, розумR-іS-лS-oF, розумR-іS-лS-иF;
4. розумR-іjS-ØF, розумR-іjS-моF, розумR-іjS-теF;
5. розумR-іS-тиF-муF, розумR-іS-тиF-мешF, розумR-іS-тиF-меF, розумR-іS-тиF-мемоF, розумR-іS-тиF-метеF, розумR-іS-тиF-мутьF.

Оскільки є деякі розбіжності у принципах виділення морфем у теорії морфеміки⁵, домовимося вважати:

1. інфінітивну форму **-ти** – флексією;
2. кінцевий **ј** повних основ *теп./майб. часу* і наказового способу є нарощенням дієслівного суфікса *і* і є аломорфом (*іj*);
3. у синтетичному майбутньому часі **-му/-меш/-мемо/-мете/-муть** – флексіями. Оскільки ми приймаємо тезу, що **-ти** – флексія, то кінцевий суфікс **-м-** повної основи не може бути розташований після флексії, що суперечить логіці позиційно закріпленого місця кожної афіксальної морфемі щодо кореня.

Числівник. У складних числівниках, напр., *чотириста, двохсот, -и-, -ох-* вважаємо інтерфіксом.

Ад'єктив. У непрямих відмінках прикметників м'якої групи синього м'який знак відносимо до кореня, тоді **синь** буде аломорфом кореня **син'**, а у прикметника справжнього м'який знак належить до суфікса, і **-нь-** буде аломорфом суфікса **-н-**.

Займенник-іменник. 1. Наведемо морфне членування деяких форм займенників, прийняте у даній системі:

він: вінR-ØF, йR-огоF, йR-омуF, нR-имF, ньR-омуF;

вона: вонR-aF, јjR-іF, нејR-іF, јjR-ØF;

вони: вонR-иF, јR-іxF, нR-іxF, јR-імF;

ми: мR-иF, нR-аcF, нR-амF, нR-аміF;

хто: хтR-оR, кR-огоF, кR-омуF;

себе: себR-еF, собR-іF, собR-ојуF;

я: јR-aF, менR-еF, менR-іF, мнR-ојуF;

ти: тR-иF, тебR-еF, тобR-іF, тобR-ојуF.

2. У випадках, коли прийменник ставиться між формантом неозначеності і заперечення і власне займенником, розглядаємо їх як три словоформи: *ні до кого*, *казна з ким*, членування яких відбувається за загальним принципом.

Займенник-прикметник. 1. Присвійні прикметники мають такий морфний поділ:

мій: mijR-ØF, mR-oroF, mojR-emyF, mojR-eF;
 свій: svijR-ØF, svojR-eF, svojR-ejuF, svojF-oroF;
 цей: cejR-ØF, цьR-oroF, цR-имF;
 чий: чийR-ØF, чийR-oroF, чийR-омуF;
 твій: tvijR-ØF, tvR-oroR, tvojR-imF.

2. Присвійні займенники *його*, *її*, *їх* не членуються на морфемі і розглядаються як кореневі внаслідок функціональної транспозиції родового відмінка однини і множини особових займенників.

Автоматичний морфний сегментатор було використано як інструмент у дослідженні з морфологічної стилістики на матеріалі поетичних текстів різних авторів. Ми виходили з таких міркувань, що:

1. важливим аспектом дослідження стилістичних особливостей є визначення системи мовних засобів;

2. авторський стиль становить не тільки цю систему, а й закономірності функціонування мовних засобів, оскільки для лінгвостиліста становлять інтерес не лише ті сторони мовлення, які формуються внаслідок індивідуальних особливостей людини, а насамперед ті, що мають закономірний характер;

3. кожний стиль вирізняється своєрідною реалізацією морфологічної системи мови (*lange*), що передбачає індивідуальний підхід до вибору граматичних елементів у різних видах мовлення (*parole*);

4. одним із завдань стилістичного аналізу є дослідження специфіки використання словозмінних, формотворчих, словотворчих засобів у стилі митця.

Об'єктом експерименту були поетичні тексти по 20 тис. слововживань п'яти українських поетів: М. Вінграновського, І. Драча, О. Забужко, Л. Костенко, В. Стуса, а предметом дослідження – префіксальні морфи, одержані внаслідок процедури сегментування кожного тексту, які уклалися автоматично у список з абсолютними частотами в тексті. Принагідно зауважимо, що на необхідності виявлення системи елементів, зокрема префіксів, що організують стиль того чи іншого тексту, наголошував О.М. Пешковський⁶, а І.Г. Чередниченко в "Нарисах з загальної стилістики сучасної української мови"⁷ описав стилістичні властивості префіксації; у монографії "Статистичні параметри стилів" дана кількісна характеристика – частота префіксальних словоформ, яка визначається як статистичний параметр стилю (драматургія, проза, поезія, суспільно-політична література, науково-технічна література).

Ми ставили собі за мету з'ясувати, як саме функціонують префіксальні словоформи:

а) чи є загальні закономірності функціонування префіксальних морфів у поетичному стилі;

б) чи є індивідуальні риси функціонування префіксальних морфів у конкретних авторів;

в) як характеризують префіксальні словоформи авторські стилі дієслівними, іменниковими, прикметниковими, прислівниковими префіксальними словоформами.

Для цього була зроблена повна інвентаризація префіксальних морфів у текстах кожного автора (табл. 1).

Таблиця 1. Кількісні показники вживаності префіксальних морфів у різних авторів

Автор	Кількість різних префіксів	Кількість префіксальних слів у словнику автора	Кількість префіксальних словоформ у тексті
М. Вінграновський	44	1127	1888
І. Драч	58	1346	2240
О. Забужко	63	2116	3216
Л. Костенко	59	1721	2545
В. Стус	47	1975	3360

Найдовшим є список префіксальних морфів у творах О. Забужко (63), при цьому префіксальних словоформ більше у В. Стуса (3360), хоча його інвентар префіксів значно менший (47). Рідше зустрічаються префіксальні морфи у М. Вінграновського: в інвентарі найменше різних префіксів (44), найменше і префіксальних словоформ (1888), до речі, вдвічі менше, ніж у В. Стуса.

За мінімальної різниці в один префікс між творами Л. Костенко (59) і І. Драча (58) у текстах першого автора префіксальні словоформи уживаються частіше. Можна припустити, що, чим різноманітніший інвентар префіксів, тим більше префіксальних словоформ, але низький коефіцієнт рангової кореляції між кількісними співвідношеннями префіксів і префіксальних словоформ ($r = 0,4$) цю гіпотезу спростовує. Однак є пряма залежність між співвідношенням кількості префіксальних афіксів і кількістю префіксальних лексем в авторському словнику, про що свідчить високий коефіцієнт рангової кореляції ($r = 0,9$).

З метою виявлення спільного, закономірного, що об'єднує аналізовані твори і характеризує поезію як жанр, з усіх реєстрів були відібрані найчастотніші префіксальні морфи, які у табл. 2 розташовані за спадом частот.

Перше та друге місця посідають відповідно префікси з- (зі-, зо-, зу-, с-) та по-, але починаючи з третього місця, найчастотніші префікси функціонують по-різному: третє та четверте – за- (Вінграновський, Драч, Стус) і в- (ві-, во-, вві-, у-) (Забужко, Костенко), хоч у цілому список найчастотніших префіксів у всіх авторів збігається, що свідчить про загальну закономірність у поетичному мовленні.

Оскільки найчастотнішою для всіх авторів виявилась префіксальна морфема з-, окремо укладалась таблиця, де вміщувалися частоти морфів з- і с- для іменникових, дієслівних, прикметникових і прислівникових словоформ (табл. 3).

Таблиця 2. Кількісне співвідношення найчастотніших префіксів у кожного автора

Вінграновський V _{срф} = 7333		Драч V _{срф} = 8717		Забужко V _{срф} = 9615		Костенко V _{срф} = 8645		Стус V _{срф} = 8908	
з(зі,зо,зу,с)	по	з(зі,зо,зу,с)	по	з(зі,зо,зу,с)	по	з(зі,зо,зу,с,со)	по	з(зі,зо,зу,с)	по
337	297	447	345	562	375	504	300	504	428
208	162	249	248	350	265	259	219	298	289
162	126	в(ві,во,вві,у)	о	за	на	за	о(об,обі)	в(ві,во,вві,у)	221
106	105	не	120	о(об,обі)	174	не	137	на	179
71	95	на	117	від(віді, од)	174	ви	123	про	174
63	59	роз(розі)	116	про	162	при	118	не	169
47	36	при	94	ви	154	на	114	ви	161
24	20	під(піді)	80	роз	145	роз	95	роз(розі)	122
		без(безо)	59	не	125	про	89	до	113
		пере	54	при	94	пере	65	при	99
		до	50	до	69	до	59	від(віді, од)	88
			38	під(піді, підо)	60	від	44	пере	64
			48	пере	56	під	43	без	53

Таблиця 3. Співвідношення частот морфів з- і с- у текстах різних авторів

	Дієслівні		Іменникові		Прикметникові		Прислівникові	
	з	с	з	с	з	с	з	с
Вінграновський	3	96	22	22	22	22	23	23
Драч	3	127	29	18	31	21	21	50
Забужко	3	141	40	40	24	39	39	48
Костенко	3	109	58	23	30	55	30	41
Стус	3	115	57	39	39	45	24	24
		162	39	45	45	24	24	48
		116	127	58	58			

Виявляється, що найчастіше префікс *с-* вживається в іменникових і прикметникових словоформах у творах усіх поетів, особливо це помітно у творах В. Стуса, Л. Костенко й І. Драча. Для прикметникових словоформ спостерігається лише тенденція, оскільки різниця в частотах не суттєва. Дієслівні та прислівникові словоформи навпаки найчастіше вживаються з префіксальним морфом *з-* (крім Вінграновського – дієслівні та Стуса – прислівникові). Попри те, що префікс *з-* найчастотніший для всіх авторів, його частота найменша у творах Вінграновського, а найбільша – у Стуса. Усе це свідчить про індивідуальні авторські вподобання, якісні оцінки можна дати при глибшому вивченні питань морфної структури словоформ, словотвірних значень префіксальних морфів і лексичного значення префіксальних словоформ. Одержані дані лише сигналізують про напрями пошуку.

Висновки. Автоматичний морфемний сегментатор може бути використаний у лінгвістичних дослідженнях морфемної та словотвірної структури, а саме у процесі:

- ✓ укладання алфавітно-частотних словників усіх типів морфів на базі текстів різних типів;

- ✓ встановлення й об'єднання афіксальних аломорфів у морфему (аломорфія коренів переноситься з базового словника на текстову словоформу автоматично);

- ✓ встановлення системних і функціональних характеристик морфем;

- ✓ конструювання гнізд (індекс омонімії коренів переноситься автоматично з базового словника на текстову словоформу);

- ✓ проведення словотвірного аналізу словоформ.

У створенні морфного сегментатора були використані автоматичний морфологічний аналіз тексту (розробники: канд. філол. наук Т.О. Грязнухіна, Н.П. Дарчук, В.І. Критська, Л.В. Орлова, мол. наук співроб. Т.К. Пуздирева, канд. фіз.-мат. наук Г.В. Колєнов, інженери Т.І. Недозим, В.М. Сорокін) та електронний словник морфем, укладений канд. філол. наук Л.А. Алексієнко, Н.П. Дарчук, О.М. Зубань. Морфний сегментатор створено Н.П. Дарчук і В.М. Сорокіним.

¹ *Андрющенко В.М.* Концепция и архитектура машинного фонда русского языка // Машинный фонд русского языка: Идеи и рассуждения. – М., 1986; ² *Алексеев П.М.* О квантитативной типологии текста: Актуальные проблемы квантитативной лингвистики // Ученые записки Тарт. ун-та – 1986. – Вып. 591; ³ *Попова Т.В.* Морфонологические типы субстантивных парадигм в современном русском языке // Славянская морфонология. Субстантивное словоизменение. – М., 1987; ⁴ *Кравченко М.В.* Словообразовательная морфонология украинского языка : Автореф. дис... д-ра филол. наук. – К., 1990; ⁵ *Муравицька М.П.* Система дієвідмінювання // Морфемна структура слова. – К., 1979; ⁶ *Пешковський А.М.* Принципы и приемы стилистического анализа и оценки художественной прозы // Вопросы методики родного языка, лингвистики и стилистики. – М.; Л., 1930; ⁷ *Чередниченко І.Г.* Нариси з загальної стилістики сучасної української мови. – К., 1962; ⁸ *Статистичні параметри стилів.* – К., 1967.

ПРОГРАМА ТЕКСТОВОЇ РОЗМІТКИ КОНСОНАНТНИХ СПОЛУК ВUKVOJID 2.0

Сучасний рівень технічних засобів дає можливість створити об'єктивне підґрунтя для самого дослідження, моделювання й висновків. На етапі дослідження дво-, три-, чотирикомпонентних сполук приголосних, яке є актуальним при розробленні правил поскладової сегментації українських фонетичних слів та вивченні цілісної організації слова¹, окрім теоретичних, постають також суто практичні питання. Перш за все, виникає необхідність автоматизації роботи з великими текстовим масивом під час накопичення фактичного матеріалу. Ідеться про вибір з тексту сполук приголосних, наприклад, для подальшого їх опису на органогенетичному та типологічному рівні, групування консонантних сполук за I-ою, II-ою і III-ою інтервокальними позиціями, розподіл сполук за кількістю компонентів, підрахунок частотності кожного різновиду сполук і кількості різновидів у кожній позиції.

Створення авторської програми *Vukvojid 2.0*², яка виділяє в тексті наявні сполуки приголосних, було зумовлене зазначеними потребами, а саме – оптимізацією трудомісткої роботи з укладання бази даних.

Реалізація цієї мети зумовила вирішення низки таких конкретних завдань:

1. Автоматичне сортування у словах сполук приголосних серед інших комбінацій знаків.

2. Автоматичний відбір у тексті сполук лише заданої кількості елементів.

3. Автоматичне маркування сполук у тексті паралельно з укладанням їх списку в окремому файлі.

4. Автоматичний підрахунок частоти вживання кожної сполуки.

Для написання програми використано середовище Borland Delphi.

Окрім заявлених завдань, у процесі роботи виникла необхідність доповнення програми функцією автоматичного визначення частот сполук лише в інтервокальних позиціях, що б дало можливість з'ясувати відмінність у частотах першої і другої інтервокальних позицій. З цією метою передбачений пошук у двох режимах: "Слова" і "Букви" і задавання умов пошуку через кнопку "Параметри".

У режимі "Букви" після активізації кнопки на екрані з'являється діалогове вікно "Відкриття файла". Автоматично виконується вибірка сполук в усіх позиціях до окремого списку, розмітка сполук у тексті червоним кольором (що дає можливість зіставити сполуки з конкретними словесними прикладами з тексту), відбір сполук заданої довжини (лише двокомпонентних або лише трикомпонентних).

Щоб здійснити відбір сполучень лише в інтервокальних позиціях, потрібно перейти у режим "Слова". Після натискання кнопки "Слова" на екрані з'являється діалогове вікно "Відкриття файла". Режим вибору сполук в інтервокальних позиціях активізується автоматично після відкриття

текстового файла. Результатом обох типів пошуку є список сполук у документі result.txt із ранговим позначенням позиції сполуки у слові та – через риску – її частоти (рис. 1).

Кнопка "Параметри" має поле для вибору довжини сполучень і типу розмітки. Для того щоб застосувати потрібний параметр при обробці наступного тексту, потрібно активізувати поле біля потрібного числа знаків. При цьому розміченими будуть сполуки лише із заданою кількістю приголосних.

У текстах, заздалегідь посеgmentованих на фонетичні, рахуються фонетичні позиції усіх приголосних у межах фонетичного слова. Першу фонетичну позицію у цій програмі задано для приголосних, які стоять на початку слова. Оскільки перед приголосними може стояти голосний, то наступний приголосний приписано до 2-ї позиції і т.д. Наприклад, у слові *оперний* одиниця (тобто перша інтервокальна позиція) присвоюється приголосному *п*, а двійка – сполуці *рн*. До списку потрапляє лише сполука *рн* з числом **2**. Для слова *міжгалактичний* на виході у допоміжному файлі будуть записані такі позиційні дані:

жг 2

кт 4

чн 5,

тобто першу фонетичну позицію присвоєно приголосному м.

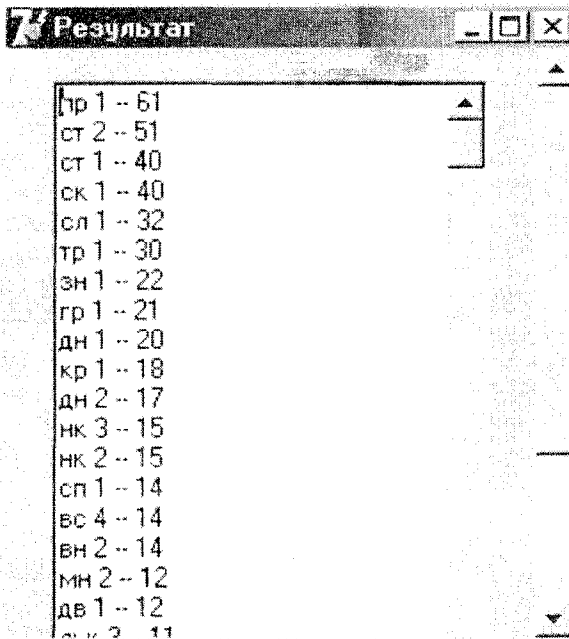

Рис. 1. Список двокомпонентних сполук (1-а цифра – номер позиції у слові, 2-а цифра – частотність у тексті).

РЕЦЕНЗІЇ. ПОВІДОМЛЕННЯ

Анатолій Мойсієнко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ КАТЕГОРІАЛЬНОЇ ГРАМАТИКИ (М. Мірченко. Структура синтаксичних категорій. – Луцьк: Вежа, 2001.– 342 с.)

Монографія М. Мірченка "Структура синтаксичних категорій" присвячена актуальній науковій проблемі – з'ясуванню особливостей структури та системи синтаксичних категорій речення, вирізненню особливого рангового членування категорійних величин. У роботі змодельовано триаспектну систему та структуру синтаксичних категорій, встановлено ієрархію категорійних функцій, що відображають визначальні риси граматичного ладу сучасної української мови. На тлі функціональних взаємозв'язків синтаксичних одиниць, автор вибудовує нову модель реченнєвих синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень, послідовно розмежовує вихідні і похідні синтаксичні конструкції в дериваційних процесах із додатковим інтерпретуванням структури синтаксичних категорій.

У першому розділі "Речення як багатоаспектна синтаксична одиниця" дослідник закономірно висвітлює питання, пов'язані з особливою природою речення як основної синтаксичної одиниці, яку він розглядає як комплексну єдність, що має триаспектну спеціалізацію. Такий спосіб розгляду речення дозволяє авторові виділити і відповідні структури в реченні, які взаємодіють між собою і кожна з яких має свою категорійну спеціалізацію. Так, семантико-синтаксична структура ґрунтується на семантико-синтаксичних відношеннях і виділюваних на їхній основі компонентах речення. Цілком закономірно, що відповідну структуру визначають такі категорійні величини, як предикатність (ознаковість) і субстанціальність (предметність), до яких автор долучає категорії валентності і семантико-синтаксичної елементарності / неелементарності. Такий погляд на речення дає змогу розуміти останнє як структуру, у якій взаємодіють і переплітаються різні категорійні величини, що мають різні форми і способи реалізації в реченні. Фактично дослідником розроблена цілісна комплексна парадигма синтаксичних категорій речення. Автор теоретично обґрунтовує взаємодію в реченні різних структур: 1) структури зв'язків між явищами і предметами об'єктивного світу в реальному чи ірреальному вимірах (денотат речення); 2) структури осмислення таких зв'язків і відношень (сигніфікат); 3) структури відношень між мовними репрезентаторами цих зв'язків. Саме ці три структури є основою формування семантичних типів речень.

У цьому розділі розглянуто ще ряд важливих теоретичних питань, зокрема, питання про парадигму речення як широку неоднорядну асоціативну структуру, що, на думку дослідника, є результатом трансформації, моди-

фікації і варіації синтаксичної моделі речення. При цьому кількість парадигматичних рядів відповідає кількості притаманних реченню синтаксичних категорій. Парадигму речення автор дослідження підпорядковує триаспектному вимірові, виділяючи формально-синтаксичну, семантико-синтаксичну і комунікативну парадигми. Означено також дериваційну парадигму на ґрунті транспозиції. Усі різновиди парадигм утворюють гіперпарадигму, оскільки, як вважає автор, поняття парадигми повинно стосуватися всіх аспектів речення. Такий погляд на ряд кардинальних і суперечних проблем синтаксису є цілком аргументованим і логічно вивіреним.

Другий розділ монографії – "Категорійна структура речення" – присвячено, в основному, теоретичним питанням: серед них автор визначає основні концептуальні параметри формування системи і структури категорій речення, характер взаємодії морфологічних, синтаксичних і словотвірних категорій і т.ін. Тут визначено й дефініцію самої категорії як *сукупності* різнотипних граматичних (морфологічних, синтаксичних, словотвірних) одиниць, яка охоплює загальним граматичним змістом підпорядковані їй і взаємопротиставлювані морфологічні, синтаксичні й словотвірні категорії. Науково виваженим у дослідженні М. Мірченка є чітке окреслення ієрархії категорій у реченні, зокрема виділення градації: надкатегорія – підкатегорія – категорія – грамема. Науково обґрунтованим вважаємо і визначення системи та структури синтаксичних категорій. Автор показує, що система і структура синтаксичних категорій – це два аспекти об'єктивно наявного взаємовідношення між реченням, яке являє собою організовану сукупність різновидів його синтаксичних категорій, і категоріями як складниками речення. Під системою дослідник розуміє сукупність взаємопов'язаних, взаємозумовлених синтаксичних категорій, що утворюють складнішу єдність – категорійну організацію речення, а під структурою – склад і внутрішню категорійну організацію речення, розглядану з боку її цілісності. У реченні простежуються складні взаємостосунки у міжкатегорійному просторі, описано взаємодію синтаксичних і морфологічних категорій, синтаксичних і словотвірних тощо. Охоплюючи всю категорійну площину речення, дослідник указує і на міжрівневі категорії, що інтегрують у собі комплексні ознаки (морфологічні – синтаксичні – словотвірні) з домінуванням якоїсь із них.

У третьому розділі, що має назву "Комунікативно орієнтовані категорії речення", аналізові піддано комунікативну організацію речення. Дослідник не протиставляє речення висловленню, а виокремлює в реченні як мовній одиниці особливий комунікативний аспект, що спрямовує речення у сферу мовлення і ґрунтується на комунікативних категоріях, які перетворюють речення на речення-висловлення. Ці категорії вказують на актуалізоване з погляду мовця відношення їхнього змісту до дійсності та мету комунікативного акту. Серед категорій цього рангу автор виділяє предикативність як особливу комунікативну надкатегорію, так звану актуалізовану предикативність, підкатегоріями якої є категорії часу, модальності й особи, надкатегорію настанови з підкатегоріями розповідності, питальності, спонукальності, бажальності й ірреальної умови і категорію актуального членування.

Примітно, що ці категорії комунікативного рівня не є одноранговими, а мають неоднорядкове внутрішнє членування. Зокрема, категорія настанови піддана детальному членуванню на підкатегорії та грамеми, де, наприклад, підкатегорію ірреальної умови складають грамема означеної ірреальної умови та грамема неозначеної ірреальної умови. Категорія актуального членування стосується способів змістового членування речення і має своє грамемне членування.

У четвертому розділі праці, який за обсягом є найбільшим, розглянуто семантико-синтаксичні категорії речення. На початку розділу дається визначення семантико-синтаксичної категорії як різновиду синтаксичної категорії, що відображає позамовну дійсність і утворює дві основні надкатегорії – предикатності і субстанціальності, що членуються на підкатегорії і грамеми. Серед цього різновиду категорій розглянуто і категорії семантико-синтаксичної валентності та семантико-синтаксичної елементарності / неелементарності. Тут простежено категорійну парадигму предикатності та субстанціальності, на багатому ілюстративному матеріалі, дібраному з різних джерел, проаналізовано складну структуру категорії предикатності, яку справедливо віднесено до найцентральнішої категорійної величини у системі семантико-синтаксичних категорій. Дослідник глибоко розуміє складний внутрішній розподіл підкатегорій, їхню взаємодію у структурі надкатегорії. Так, підкатегорія предиката дії цілком аргументовано займає основну позицію у структурі підкатегорій і підпорядкована надкатегорії предикатності.

Плідним, на нашу думку, є ґрунтовне простеження складного категорійного функціонування на тлі елементарності / неелементарності речення. Тут бачимо, що предикатність як категорійна величина має різні способи і форми вираження в елементарному простому та неелементарному простому і складному реченнях. Усі теоретичні положення ілюструються добре підібраним мовним матеріалом із творів художньої літератури та інших джерел.

У цьому розділі (параграф 4.4) детальному описові піддано предикатність як особливу надкатегорію неелементарного простого і складного речення, що постає у підкатегоріях темпоральності, зумовленості, порівняння, атрибутивності з їхнім подальшим грамемним членуванням. А також проаналізовано надкатегорію субстанціальності як дуже ємну категорію, що має своє особливе членування і грамемну структуру (параграф 4.5). Дослідник простежує складні процеси, що показують прихований категорійний статус вторинних значень. Так, розглянуто підкатегорію дуплексиа, що вказує на ускладнену субстанціальність, зумовлену семантико-синтаксичною валентністю двох предикатів, яку формують грамеми: суб'єкта дії і суб'єкта стану; об'єкта дії і суб'єкта стану; адресата і потенційного суб'єкта дії.

У п'ятому розділі охарактеризовано сукупність формально-синтаксичних категорій речення та їхнє грамемне членування. Ці категорії спрямовані у внутрішню сферу мови і тісно пов'язані із семантико-синтаксичними. М. Мірченко по-новому підходить до інтерпретації категорій опосередкованого, подвійного зв'язку в реченні тощо. Усі формально-граматичні категорії кваліфікуються на ґрунті синтаксичних зв'язків, простежуються складні

процеси перерозподілу таких зв'язків у структурі елементарних і неелементарних речень і нереченневих утворень.

Досить повно висвітлюючи категоріальні ознаки речення, зазначимо однак, у ряді випадків автор удається до зайвої описовості певних ознак, повторюваності тих самих прикладів, подекуди трапляються стилістичні недогляди. Не вельми оригінальним видається заголовок останньої, висновкової, частини книги – "Закінчення", що підсумовує результати монографічного дослідження автора.

Загалом же у рецензованій праці М. Мірченка здійснено ґрунтовний аналіз синтаксичних категорій, показано складні міжкатегорійні перетворення, що характеризують особливості граматичного ладу сучасної української мови. Опрацьовані теоретичні засади аналізу трьох типів реченневих синтаксичних категорій будуть плідними для подальшого дослідження проблем функціональної і категорійної граматики не лише української, але й типологічно подібних до неї мов. А застосування методики дефініційного аналізу дасть поштовх для майбутніх теоретичних пошуків у сфері категорій мови.

Наталія Дарчук

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ДОВІДКОВИЙ МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОРТАЛ WWW.MOVA.INFO

Термін "портал; запозичений з термінології архітектури, де він має два визначення: "архітектурно оформлений вхід до монументального будинку громадського призначення" і одне спеціальне значення – "металева рама, яка є частиною опорної конструкції"". Якщо узагальнити ці визначення, то можна сказати, що Інтернет-портал – **це, по-перше, вхід до інформаційного середовища громадського призначення, по-друге, опорна частина загальної інформаційної конструкції бази даних і бази знань, оскільки завдяки Інтернет-технології можна:**

✓ пришвидшити доступ до інформаційних терміналів, джерельних баз, банків даних;

✓ миттєво знайти потрібну інформацію;

✓ об'єднати людські інтелектуальні ресурси.

В Україні застосування новітніх інформаційних технологій взагалі, а Інтернет-технологій зокрема в науковій галузі поки що на етапі становлення, а потреба у створенні інформаційних магістралей надзвичайно велика.

Мета порталу – здійснювати довідково-інформаційну роботу з української мови в мережі Інтернет через диспетчерський центр, який має обслуговувати інформаційний термінал, доповнювати й оновлювати інформацію.

Матеріал порталу структурований у таких розділах:

1. Мова

Розділ включає такі підрозділи:

Новини

Рубрика призначена для розміщення новин мовознавства, мовної культури та політики, що стосуються мови або можуть бути цікавими для аудиторії порталу.

Журнал

У підрозділі подані праці філологів, лінгвістів з різних аспектів дослідження української мови.

Бібліотека

Це електронний архів, де зберігатимуться вміщені в порталі наукові праці, а також картотека нових надходжень. Функція пошуку допоможе користувачам за лічені хвилини знайти потрібний матеріал.

Поточні лінгвістичні проекти

У рубриці вже вміщені кілька проектів, які розроблялися

а) співробітниками відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства імені О.О. Потебні:

✓ "Частотний словник сучасної української художньої прози";

✓ "Частотний словник сучасної української публіцистики";

✓ "Частотний словник наукового стилю (літературознавство, філологія, філософія)",

б) співробітниками лабораторії комп'ютерної лінгвістики:

✓ "Частотний словник сучасної української поетичної мови"; "Електронний підручник з української мови";

✓ "Граматичний словник українських дієслів з італійськими еквівалентами";

✓ "Морфемно-словотвірна база української мови";

✓ "Морфний сегментатор українського тексту".

Для двох останніх проектів на першому етапі запланована тільки демонстраційна версія в режимі on-line.

в) пілотний проект "Синтез англійських парадигм", розроблений магістром Інституту філології Кузьменком Дмитром.

г) "Відкритий словник неологізмів" – проект, який став частиною порталу завдяки Сергію Адамчуку. Відвідувачі порталу самі створюють словник перекладів термінів, пропонують варіанти їх перекладу та голосують за них.

У перспективі – розміщення інших лінгвістичних проектів, розроблених у наукових і навчальних установах (напр., словник неопублікованих творів Лесі Українки, який укладається на кафедрі прикладної лінгвістики Волинського університету).

Мови світу

Розміщена класифікація мов світу, для кількох мов подано коротку довідку.

2. Перекладач

Надається можливість скористатися безкоштовними on-line перекладачами Proling Office (українсько-російський) і ПРОМТ (російсько-англійський) в Інтернеті.

3. Словники

У перспективі планується підключення до онлайн-ових словників. Буде також вміщено інформацію про всі наявні в Україні паперові словники з української мови, які вже опубліковані або розробляються на поточний момент.

4. Безкоштовна довідкова служба

Допоможе дати відповідь на різні питання, пов'язані з українським правописом, з наданням коментарю та прикладів.

5. Анонси

Рубрика містить інформацію про конференції, семінари й інші події, які пов'язані з мовою.

6. Лінгвокалендар

Інформує щодня про дати народження видатних мовознавців, літературознавців, письменників.

7. Пошук

Функція має забезпечити зручну навігацію у межах порталу та пошук необхідного матеріалу за ключовими словами.

8. Форум

Місце для вільного висловлення поглядів на окремі проблеми, пов'язані з мовою, для обміну думками зі спеціалістами й усіма, хто небайдужий до мови – з усього світу, незважаючи на кордони й океани.

Портал створено на некомерційних засадах.

Портал існує півроку, за цей період до нього звернулися понад 6000 користувачів з-понад 40 країн. Ця статистика свідчать про його необхідність і актуальність, тож завдання розробників – зробити портал корисним, цікавим, розвиваючи проект вшир і вглиб. Тоді **інформаційно-двідковий портал з української мови надасть можливість оперативно:**

- ✓ знайти всіх користувачів з актуальними новинами в галузі української мови в усіх її аспектах і тим самим підвищувати рівень інформованості суспільства щодо сучасного стану та тенденцій розвитку української мови;
- ✓ надавати консультації з питань, пов'язаних з українською мовою, шляхом залучення фахівців-україністів, які зможуть через мережу Інтернет коментувати та роз'яснювати складні питання;
- ✓ публікувати наукові статті, монографії, бюлетені й інші матеріали інформаційного змісту, формувати електронні бібліотеки, банки даних і надавати безкоштовний доступ до цих інформаційних ресурсів усім, хто бажає; користувач зможе залишити коментарі, оцінити інформацію чи запропонувати співпрацю у певній галузі;
- ✓ перевірити написання слів завдяки підключеним словникам (планується в перспективі);
- ✓ офіційно оприлюднювати зміни і / або доповнення, що трапляються або матимуть місце у майбутньому в українській мові;
- ✓ об'єднувати фахівців-лінгвістів, організувати семінари, круглі столи, конференції в режимі on-line, що сприятиме генеруванню нових ідей, концепцій, підвищенню рівня інформованості як фахівців, так і широкого загалу.

Довідково-інформаційний портал з української мови розрахований на широке коло користувачів:

- ✓ філологів-україністів, фахівців-методистів і викладачів української мови, літературознавців;
- ✓ учнів загальноосвітніх шкіл і коледжів, абітурієнтів, студентів-філологів та інших спеціальностей вищих навчальних закладів;
- ✓ адміністративних працівників, ділових людей, учених;
- ✓ фахівців засобів масової інформації;
- ✓ всіх, хто користується українською мовою у повсякденному житті.

У створенні порталу взяли участь

Дарчук Наталія Петрівна (доцент кафедри сучасної української мови Інституту філології Київського університету імені Тараса Шевченка) – керівник; Алексієнко Людмила Антонівна, Зубань Оксана Миколаївна (доценти кафедри сучасної української мови Інституту філології Київського університету імені Тараса Шевченка) – виконавці; Сорокін Віктор Михайлович – інженер-програміст лабораторії комп'ютерної лінгвістики; Сірук Олена Борисівна (аспірантка кафедри сучасної української мови Інституту філології Київського університету імені Тараса Шевченка) – дизайн.

За активну участь у створенні порталу висловлюємо подяку магістру кафедри сучасної української мови Дмитру Кузьменку, а також студентам 4-го курсу українського відділення спеціалізації "комп'ютерна лінгвістика": Юлії Гнездицькій, Наталі Коваль, Анастасії Кузнецовій, Маргариті Легенбах, Юлії Маковецькій, Тетяні Сидорко, Галині Сьомці, Ганні Шевченко.

ЗМІСТ

<i>Гнатюк Л.</i> Мовна свідомість у сучасній лінгвістичній парадигмі	3
---	---

ГРАМАТИКА

<i>Тилик О.</i> Іменники зі словотвірним значенням подібності	9
<i>Вінтонів М.</i> До питання про основні категорії комунікативного синтаксису	15

ДІАЛЕКТОЛОГІЯ

<i>Могила О.</i> Розвиток праслов'янських темпоральних назв у говорах української мови	21
<i>Остролуцька Н.</i> Морфемна будова займенників у сучасній українській мові	27
<i>Костів О.</i> Вияви динаміки і статичності діалектного мовлення в зоні вібрацій	33
<i>Пашкова Н.</i> Давні назви поясних платових видів одягу в українських говорах Карпат	37

ПСИХОЛІНГВІСТИКА. СОЦІОЛІНГВІСТИКА

<i>Гапченко О.</i> Психолінгвістичний аспект вивчення синонімії	42
<i>Кравченко Н.</i> Особливості концептуальної організації міжнародно-правової картини світу	47

ЛІНГВОСТИЛІСТИКА. ЛІНГВОПОЕТИКА

<i>Гливінська Л.</i> Поезія Миколи Вінграновського: лінгвістичний аналіз	50
<i>Беценко Т.</i> Епітет <i>козацький</i> як мовно-естетичний знак національної культури в думах	57
<i>Костянтинова С.</i> Мовні образи як знаки української ментальності: практикум неокласиків	60
<i>Бурківська Л.</i> Народнорозмовні елементи в історичній прозі Богдана Лепкого	65

КОМП'ЮТЕРНА ЛІНГВІСТИКА

Алексієнко Л., Дарчук Н.

Типологія омонімів у лінгвістичних процесорах
української та російської мов 71

Критська В., Недозим Т.

Формальні параметри системи словозміни ад'єктивів
(матеріали до комп'ютерної граматики української мови) 81

Дарчук Н., Сорокін В.

Автоматичний морфний сегментатор тексту 88

Затайдух О.

Програма текстової розмітки консонантних сполук BUKVOJID 2.0 96

РЕЦЕНЗІЇ. ПОВІДОМЛЕННЯ

Моусієнко А.

Теоретичні засади категоріальної граматики 99

Дарчук Н.

Довідковий мовно-інформаційний портал WWW.MOVA.INFO 102

Наукове видання

УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО

Випуск 34

Редактор *О.Грицаюк*
Технічний редактор *О.Чернецька*

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Засновник та видавець – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Свідоцтво Міністерства інформації України про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КІ № 3745 від 25.03.99. Кафедра сучасної української мови. Головний редактор А.К. Мойсієнко. Адреса: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут філології: 01601, Київ, б-р Тараса Шевченка, 14, кімн. 126. ☎ (38044) 239 3349

Підписано до друку 12.12.05. Формат 60x84^{1/16}. Вид. № 352. Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Наклад 100. Ум. друк. арк. 6,51. Обл.-вид. арк. 7,9. Зам. № 25-3004.

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43,
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; факс (38044) 234 0105.
Свідоцтво внесено до державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02.
E-mail: vydav_polygraph@univ.kiev.ua
WWW: <http://vpc.univ.kiev.ua>